

There are no translations available.

Герасименко Олена
м. Нікополь, Україна

Матеріал надано в авторській редакції

ЛЕГЕНДИ ВЕЛИКОГО ЛУГУ

Вступне слово

Іноді історія – як сувій повивального крижма. Але ж, справді, біле полотно у більшості випадків не допомагає прояснити: мав місце той або інший історичний факт чи не мав. Дуже багато спірного, коли йдеться про усну народну творчість. Не всі казки, легенди, думи мають, так би мовити, чітку літописну основу або джерела виникнення. Важко, проте і цікаво читається таке біле полотно. Легенди козацького Великого Лугу – тому підтвердження.

Вже декілька років здійснюється проект «Легенди Великого Лугу», задуманий на нікопольській землі, яка була колискою більшості із відомих історії січей. І він був би майже неможливим без участі в ньому талановитого краєзнавця, людини, безтямно закоханої у свою, з діда-прадіда, козацьку історію, жителя Капулівки – Володимира Саламахи, який пішов не так давно у інші світи. Це його предок – Михайло Неліпа був джурою славетного кошового отамана Івана Сірка. І його ж прабабка позувала Тарасу Шевченку, коли той писав один із найкращих жіночих портретів.

Багато часу я присвячую пошуку та обробці козацьких легенд. І хоч зібрано їх вже чимало, робота продовжується, бо попіл козацьких сердець стукає до нас.

Отже, читач має можливість прочитати перші легенди. Подальший їх друк, віриться,

допоможе видати книгу легенд Великого Лугу.

Читайте, потомки козаків!..

Дитинство Івана Сірка

Прізвище його батька - Половець. З дитинства Іванко був одинак і більше всього спілкувався із природою: степом і лісом. Вважається, що родом він з Харківщини, до того ж в Мерефа знаходиться в лісостепу. Але, скоріш за все, Поділля було його батьківщиною, як і його батька.

Весь час Іванко надовго кудись дівався. Любив ходити у ліс. Одного разу заблукав і вийшов до лігва вовчиці. І так як умів дуже тихо пересуватись у лісі, то вовченята, граючись біля лігва, спочатку його не побачили. А коли побачили, то щурхнули у нору. Хлопець підійшов, ліг біля отвору. Дістав окраєць хліба, який залишився в кишені, і розкришив його біля входу в нору. Спочатку вовченята звідтіля перелякано гарчали. А потім врешті-решт почали вилазити і хватати ті шматочки. Іван розумів, що зараз повернеться вовчиця і йому буде непереливки, тому пішов подалі від лігва, вийшов з лісу і повернув додому. Але на другий день знову пішов і взяв із собою не тільки хліб, а й м'яса. Собі – вареного, а вовченятам сирого. І знову вовченята почали їсти. Тепер вони йому більш довіряли, бо впізнали по запаху. І в цей раз йому вдалося: вовчиці близько не було. Награвшись із вовчатками, уже зібрався йти додому, і тут з'явилась вона. Побачила маленьку людину біля своїх дитинчат, які не боялись, бовталися з нею. Вовчиця принесла їм маленьке ягня. Вовченята, звісно, кинулись до їжі. Хлопець хотів потихеньку підняти її піти, але вовчиця, ошкірившись, загарчала. Іван зрозумів, що краще залишитись на місці. Коли вовченята наситилися, то повернулись до хлопчика, щоб бавитись далі. Вовчиця теж підійшла, обнюхала його і... відійшла. Потім Іван приходив ще кілька разів, і вовчиця йому це дозволяла. Вовченята підростали і чекали Івана, але більше за всіх до нього прив'язалась маленька вовчиця, яка і почала його супроводжувати до села.

Прийшла осінь. Вдома у хлопчика був собака, котрого він називав Бровко через те, що над очима випинались дуги, наче б брови. Молода вовчиця звикла до хлопчика і вже не боялась села. Іван залишив її на зиму в сараї. Через деякий час вона привела від Бровка вовченят-переряків. Цуценята були дуже хороші, і тому люди їх з охотою розібрали. А

Іван продовжував ходити в ліс зі своєю вовчицею і поступово привчив до себе інших вовків. Вів утямив їх особливості, повадки і те, що вони стали відноситися до нього з повагою і... прийняли у свою зграю. Навіть запрошували на охоту. Він навчився вити і підвивати, як вовки, допомагав їм виганяти з їх лісового простору чужинців. І з тих пір до нього пристало ім'я Сірко.

***

На січі Іван Сірко з'явився наприкінці 50-х, або на початку 60-х років сімнадцятого сторіччя. Він був особистістю без марнославства і тому його незаперечні здібності не відразу помітили. А коли помітили його військовий талан, стали прислухатися до його порад і призначили сотником. І в боях, і в бойових розвідках Сірко часто використовував навчених собак з під вовків. Вони були кращі тим, що не гавкали, мовчки рухалися по степу. Собаки лякали коней татарських, особливо вночі. Підкрадалися до стриноженого табуна і відганяли його у далекий степ, залишаючи татар без коней.

Так трапилося і після того випадку, котрий люди в своїх переказах перетворили на легенду, боцімто Сірко під час бою перетворюється у вовка. Звісно, перетворення не було, але ж диму без вогню не буває.

...Одного разу, коли татари в котрий раз грабували українські села, козаки Івана Сірка, вертаючись з походу на Крим, наздогнали їх під Самарою (нині Новомосковськ).

Татарське військо зупинилося на відпочинок, огородилось возами, за межами табору паслися стриножені коні. На землю опустилася ніч. Мерехтіли вогнища, і татари після вечері і хмільних напоїв почали засинати. Сірко, переодягнувшись у дєрвіша, і скориставшись нічним туманом, навів на татарську сторожу ману, від якої та теж заснула. В густій темряві козаки разом зі своїми вовками-собаками швидко відігнали переляканих коней подалі, і напали на сонних татар. Без коней в степу татари, звісно, були значно вразливішими. Сіркові з козаками не важко було одержати перемогу в цьому бою.

Так козаки вкотре відбили у ворога його бажаний ясир, звільнили багато полоненого

люду від неволі.

Та ми ж думали, та ми ж гадали,
Та що сизий орел по степу літає,
Аж то Сірко на конику виїжджає,
Гей, ми ж думали, ой, та ми ж гадали,
Та що над степом та сонечко сяє,
Аж то військо, та славне запорозьке,
Та на вороних конях у степу виграває.
Та ми ж думали, ой, та ми ж гадали,
Що то місяць з степу, ой, зісходжає,
Аж то козак Сірко, та козак же Сірко
На битому шляху татар оступає.

Давня слава Перевізьких Хуторів

З давніх часів шлях із варяг у греки йшов рікою Дніпро. На човнах пливла піхота, а суходолом, здебільшого правим берегом, рухалась кіннота. Попереду всього війська, як правило, рухались розвідувальні загони, які попереджали головні сили про наближення ворога, а також налагоджували переправи через річки, які впадали в Дніпро як з правого, так і з лівого берегів.

Переправа через річку Базавлук існувала з давніх давен, адже вона знаходилася на перехресті шляхів на південь у Крим і Туреччину, Молдавію, а також у Польщу. Вона з'єднувала шляхи на всі існуючі в різні роки січі: Базавлуцьку, Чортомлицьку, Микитинську, Томаківську, Хортицьку, а пізніше і Нову Січ. Цікаво, що основний шлях залишився майже цілісним і донині, з'єднуючи міста Кривий Ріг, Апостолово, Орджонікідзе, Нікополь, Марганець, Запоріжжя, як шосейною, так і залізничними дорогами. Шляхи і тоді перетинали річки. Козаки відшукували зручні переправи, броди. Влітку, коли більшість річок пересихають, переправи були безпроблемні, але взимку і ранньої весни виникали труднощі.

Козаки, крім того, що воювали, займалися і торгівлею. Торгували частіше всього рибою, шкірами і живим товаром: кіньми, великою рогатою худобою, вівцями. А кормів у

Великому Лузі було вдосталь.

Для зручності перетину річок козаки будували містки, пороги, великі човни (дуби). На основних переправах ставили митниці. Кожен подорожній мав сплатити мито, або розрахуватися товаром. Біля митниць будувались курені, в яких проживала охорона, біля митниць козаки дозволяли селитися ковалям, шевцям, шинкарям. Були будівлі і для ночівлі проїжджаючих.

На річці Базавлук теж був перевіз, була й митниця. Пізніше цей перевіз став називатися Перевізькі Хутори. Ці хутори існують і нині. В давні часи мосту через Базавлук не було і тому переправу здійснювали таким чином. Кінні екіпажі перевозили пороном, а людей - здебільшого великими човнами, тобто дубами на 4, 6, 8 веслярів. Порони будувались так. На трьох великих дубах (човнах) будували поміст, середній дуб накривали повністю помостом, два крайні - до половини, залишаючи міста для веслярів. Весел було з кожної сторони в залежності від розмірів порону, по два весляра на кожне весло. Дуби під порон будували близько 10-12 метрів довжини, трьох метрів ширини і 1,5-2 метри висоти. В передній і задній частині порону будували так звані ляди - для зручності виїзду на порон. Весь поміст огороджувався перилами.

Під час сильного вітру чи бурі старший на пороні піднімав весло як знак небезпеки, і тоді на допомогу негайно впливав 10-ти весельний дуб, який брав порон на буксир.

Взимку, в люті морози, всі човни, дуби і порон волами витягали на берег.

Коли лід був тонкий, то через річку прорубували в льоду коридор, по якому і ходив порон, а попереду снували човни з людьми, які і сколювали лід. В сильні морози Базавлук врешті замерзав повністю, покривався льодом і коридор. Тоді дорогу налагоджували по льоду, час від часу згортаючи з дороги сніг, щоб лід був товстим, адже відомо, що під товстим шаром снігу лід тонкий. Таким чином, переправа існувала цілий рік, за виключенням часу, коли скресав лід. В цей час на березі кипіла робота – конопатили й смолили всі плавзасоби, готувалися до нового перевізного сезону. Щоб виконати таку масу роботи, було потрібно багато робочої сили, і вже в XVII і XVIII століттях Базавлуцький перевіз переріс у Перевізькі Хутори з населенням близько 500-600 чоловік, більшість з котрих працювали на перевозі. Але багато люду тут займалось і сільським господарством, торгівлею, скотарством, а також ловили і переробляли багато риби.

Правий берег Базавлука був низинним і під час весняних повеней затоплювався, а після сходу води перетворювався в величезне пасовисько. На лівому березі за хуторами, на самому бугрі стояв вітряний млин. Прилеглі поля були рівнинними і засівалися зерновими культурами, зокрема, просом, пшеницею, житом і іншими злаками. На сусідніх річках - Солоній та Кам'янці - будувались козацькі зимівники. Населення зимівників, як і Перевізьких Хуторів, було підпорядковане Запорозькій Січі і сплачувало податки, здебільшого продуктами харчування, а також несло військову службу.

Перевізькі Хутори знаходилися в найвигіднішому положенні в порівнянні з іншими поселеннями і для Запоріжжя мали велике значення, тому й охоронялися хутори козаками дуже ретельно. Одже, славу хуторам і назву принесли саме професійні перевізники.

Козацький ангел-спаситель

Цю жінку у давні часи знали і поважали тисячі і тисячі козаків. А звали народну цілительку Явдохою. Саме до неї від предків аж із самої глибокої давнини дійшли знання, які і зробили її потім знаменитою.

Виготовляючи різні напої й мазі на основі різних трав, які росли в Великому Лузі і степах, вона лікувала дійсно багатотисячний люд від всіляких хвороб. У неї було багато помічників, які роз'їжджали по всіх усядах у пошуках рідкісних трав. Явдоха лікувала такі страшні епідемічні хвороби, як чума, холера та віспа. Наскільки ці відомості реальні, стверджувати стовідсотково неможливо. Але ось, щодо лікування малярії, яка була поширена в наших краях, то рецептами Явдохи користувалися аж до середини 20-го століття. Це були відвари з коріння степових трав. На смак відвари були дуже гіркі, що дуже нагадувало нинішній хінін, який використовували для лікування малярії вже в радянські часи. Як відомо, збудником і носієм цієї хвороби були малярійні комарі, яких було сила-силенна в наших плавнях.

Лікувальними справами займалась вся сім'я Явдохи. Її чоловік і два сини лікували хворих і ранених козаків у січовому шпиталі, який розміщувався на території січі в спеціально побудованому курені. Явдоха мала здібності не тільки цілительки, а й ясновидиці,

розуміла мову звірів, птахів. Вона вміла навіть робити і хірургічні операції. Навчила оперувати свого чоловіка, синів і дочок. Ці вміння їй були передані від бабусі Марфи. Кажуть, коли та помирала, то сказала Явдосі: «Ти будеш вміти все робить, що я вміла, і навіть більше. Я тебе навчу по зорях гадати і передбачати лиху годину, але... вже після моєї смерті. В скрутні години я буду завжди поряд з тобою, ти тільки мене поклич...» І дійсно, в скрутні часи Явдоха, ставши на коліна перед іконою Святої Богородиці, спочатку просила заступництва у діви Марії, а потім поради у своєї бабусі. Під час цього вона була перед іконою одна, адже Явдоха просила близьких її не турбувати, закривала навіть вікна і двері. Таким чином, Явдоха спілкувалась з духами своїх предків.

Про Явдоху одному із авторів цієї легенди – Володимиру Саламасі – багато розповідав його батько. Він особисто збирав про неї матеріали в селах Шолохове, Покровське, Катеринівка, Січовик і, звісно, у Перевізьких Хуторах. Батько Саламахи був столяром. На початку 30-х років двадцятого століття його запросили працювати в Шолохівську машино-тракторну станцію (МТС), а будинок для проживання виділили в сусідньому селі Січовик. До новоствореної МТС були запрошені кращі працівники багатьох професій з усього нікопольського району. Таким чином, батько міг спілкуватися з багатьма людьми із навколишніх сіл.

Особливо його цікавили відомості про народну цілительку Явдоху. Вони були надто скупі. Можливо, її звали якимось по-іншому, але це не відомо достеменно, хоч на Перевізьких хуторах, звісно, жили жінки, які вміли лікувати. І все ж найбільше батько Саламахи дізнався від Степана Довганя, помічника капітана на берлімі (самохідна баржа малого розміру, яка ходила за допомогою парового двигуна). Дід і батько Саламахи з 1902 року були бакенщиками на Дніпрі. Будка бакенщиків знаходилась біля озера Ракуша, недалеко від впадіння Нижньої Скарбної в Дніпро.

Степан Довгаль під час турецько-російської війни перевозив вантажі з Криму на болгарський берег. Приймав участь у боях турецького і російських флотів. Був тяжко поранений і списаний на берег. Коли видужав, то повернувся у Перевізькі Хутори і почав працювати саме на перевозі.

Одного разу зайшла мова про знахарку, і Степан розповів про Явдоху, про те, як вона приїздила у Капулівку, оглядати тяжко поранених козаків. Під час таких відвідин вона і познайомилася з Іваном Дмитровичем Сірком. Відчула велику внутрішню силу кошового отамана, відразу зрозуміла, що Сірко від Бога був наділений неабиякими здібностями, багато в чому переважав її, Явдоху. Вона запросила Сірка у гостини у Перевізькі Хутори.

Звісно, мабуть саме там Явдоха відкрила йому про те, що прийшло до неї від бабусі.

Явдоха також повідала кошовому, що баба Марфа колись запропонувала польським лікарям вилікування гетьмана Сагайдачного, але ті відмовились...

Лікувала Явдоха і славетного отамана, який отримував тяжкі поранення на лівій ключиці і лівій гомілці, але за допомогою Явдохи і, дякуючи своєму надзвичайному здоров'ю, швидко підіймався. І знову вів козаків до чергових перемог.

Льодяне побоїще в січі

Наближалось Різдвяне свято 1675 року. До Явдохи на Перевізські хутори знов приїхав Іван Сірка. Отаман часто бував у провидиці на великі свята, такі, як Покрова, Великдень і, особливо, на Івана Купала.

Коли Явдоха вперше побачила Сірка, то відразу зрозуміла, яка це людина, бо відчула, що козак маю велику енергетичну силу. Вони часто спілкувались і добре розуміли один одного. Але цей прихід Сірка в дім до Явдохи був особливий. Його вразили очі Божої матері, котра дивилася на нього з ікони. Вона плакала...

– Скоїлось лихо?...

– Вчора я молилась біля цієї ікони і розмовляла з бабусею. Вона, коли помирала, наказала мені так робити у скрутні часи. І тепер сказала, що на Україну насувається велика біда. Через декілька років країна буде стояти над прірвою, і тільки ти зможеш спасти її. Тобі осталося жити небагато, як і мені, і за лічені 5-7 років ти повинен зробити дуже багато. Я знаю, ти мужня людина, і це сприймеш як попередження. Ще буде багато битв і ти спасеш Україну від навали, але перше випробування тебе чекає вже незабаром – на Різдво. Суне чисельна орда яничар, вони жадають знищити і тебе, і січ...

– Ось звідки тревога в моєму серці... І ось чому такі сумні очі у Божої матері... Вона плаче за українським народом, який чекають великі випробування...
– Так, отамане, готуйся до бою...

Сірко повільно підвівся. Довго дивився в очі Явдохи, і пішов до коня...

...Невдовзі турецький Ага-султан з п'ятнадцятитисячним військом з'явиться у Криму. Хан теж готував сорокатисячне військо до походу. Про це доповіли Сірку його розвідники, котрих було багато. Приносили йому звістки і звичайні люди: уходники, чумаки. З чумаками, зазвичай, їхали купці з товарами, і січ вони не минали, а козаки їх супроводжували до солеварень і охороняли від татар. Треба сказати, що татари в степу межували з козаками і стосунки їх, як сусідів, були особливими. Приходилося часто битися між собою, але і миритися. В засушливі роки татари приганяли до Мамай-сурки величезні табуни коней і просилися у плавні на випас. Козаки відганяли свої табуни за Дніпро, і дозволяли татарським коням пастися в плавнях між Конкою і Дніпром. Але спостерігали, щоб ті не приєднали до своїх коней і козацьких.

Якщо це траплялося, козаки теж у боргу не залишалися, могли пірнути у степ і прихопити сотню-другу татарських коней. Такий обмін, обопільними крадіжками, не завершувався смертельними випадками. Сірко наказував своїм козакам у такому разі душі людські не губити.

Перед Різдвом снігом засипало всю Україну. Пекучі морози скували сніг і перетворили на лід. Величезне військо йшло понад Дніпром до січі. Козаки-розвідники спостерігали за ним від самого Очакова. По степу скрізь ширяли козацькі роз'їзди. У татар і турків не було з собою штурмового знаряддя, воно б все одно застряло в снігу, а використати збиралися захоплені зненацька козацькі гармати. Іноземці були озброєні шаблями, пістолями, рушницями, взяли з собою багато провізії. Рать була кінна, і цю масу коней необхідно було годувати. Хоч татарські коні і були привчені добувати корм під снігом, але їх треба було підкормлювати вівсом, який татари везли з собою в обозах. Тому і рухалися не швидко.

Сірко добре знав, що діється в степу. Про розмову з Явдохою він нікому не сказав і робив вигляд, буцімто нічого не коїться, бо жінка попередила його, що в січі є зрадники. Вже перед самим Різдвом Сірко зібрав самих надійних старшин і полковників і все розповів. В січі стали потайки готуватися до зустрічі з ворогом. Склали план дій оборони таким чином, щоб це не було помітно сторонньому оку. Кручі на Чортотлицькому острові, на якому була розміщена січ, кожного вечора поливали водою, робили слизькими. Замурували ворота, позачиняли і хвіртки до річок Скарбної, Підпільної, Павлюка, до

котрих ходили брати воду. Залишили лише одну до Чортомлика. Там була величезна діжка на санках, котрою воду набирали. Ця діжка по крутому жолобу на схилі плюхкалась в річку, потім за допомогою коня її витягали і розвозили воду по куреням. Була посилена охорона, із січі не міг вийти жоден, хто міг би попередити ворога.

Взагалі, такі міри перестороги козаки робили кожної зими, бо татари могли мати свою розвідку в січі, військо котрої було інтернаціональне. В ньому були калмики, яких Сірко найбільше поважав як воїнів, і частіше всього використовував для розвідки. Вони склали особисту гвардію із 200 чоловік. Були також поляки і навіть татари і турки.

І ось, розвідка донесла, що чужинці вже наблизилися до Дніпра і в ніч на Різдво підійдуть до січі. Сірко наказав замінити бойові гармати на охоронних вежах старими, знятими з озброєння. Звелів зарядити в гармати по дві-три порції пороху і забити надкаліберні ядра, котрі туго заходять в дуло. Звичайно, це було зроблено навмисно, забивали ядра через силу, щоб під час пострілу гармати розірвало. Крім того, поруч з кожною гарматою залишили по бочці з порохом. Коли вартові донесли Сіркові, що турки вже близько, в січі всі були готові до оборони і затаїлися в чеканні, не спав жоден козак, були сховані собаки. Бойові гармати сховали в куренях, і засипали в них по два-три заряди картечі (свинцеві круглі кулі). Від одного такого пострілу в бою лягало до пів сотні нападників, особливо коли картеч попадала в купу вояків.

Сірко наказав окремо сповістити козаків, котрі вартували на чатах біля Мамай-сурки, щоб ті, коли їх візьмуть у полон турки, не чинити опору, а згодились показати, як зайти до січі і сказали, буцімто всі козаки вже п'яні і сплять. А самим зуміти пройти у хвіртку, яка буде для них відчинена. Коли козаки почали в ту хвіртку проникати, турки не звернули на це уваги, бо вона була вузькою і тому їх не цікавила. 15 тисяч нападників туди б заходили дуже довго. До того ж полонені козаки запевнили їх, що в січ краще зайти з північної сторони. Там козаки залишили відчиненою лише хвіртку біля зледенілого жолоба, по котрому тягали бочку з водою. Для турків найголовнішим було захопити зненацька козацькі гармати на вежах, розвернути їх і націлити на курені.

Гармаші проникли на січ першими, вартових, як вони і сподівалися, на вежах не було – українці ж повинні святкувати Різдво. Турки розраховували на те, що козаки вже сплять п'яні в куренях.

На той час в січі було понад 10 тисяч козаків, котрі зібралися з навколишніх зимівників на

вибори кошового і старшини. Їх турки надіялися легко знешкодити.

Ніч була тиха і місячна. Постріл, котрий зробив Ага-султан, пролунав далеко. Кримський хан, мабуть, щось відчував, бо розмістився із своїм військом поблизу січі, на самому високому місці. Близько десяти тисяч, а може, і більше спішених татар він послав щоб оточити січ з півночі. Татари спокійно перейшли по зледенілим річкам, обійшли січ і залягли внизу, очікуючи на паніку серед козаків, щоб добивати їх, коли ті будуть вискакувати через частокіл. А потім, коли з ними буде покінчено, встигнути разом з турками поживитися козацьким скарбом і зброєю.

Коли пролунав постріл Аги-султана, один за одним почали лунати вибухи гармат, котрі, як і очікували козаки, геть порозривалися. Кримський хан сприйняв вибухи як стрілянину по куренях. А вибухи були страшні, бо разом з гарматами спалахували і бочки з порохом. Вгору летіло все, що було поруч, але хан цього не бачив і був певен, що то розпочався штурм куренів. Ці гармати зробили перший і останній "постріл", а далі заревіли гармати, захищені в куренях. З висаджених вікон, з усіх боків, гриміли і козацькі рушниці. Хан помилявся – в пастці опинилися саме турки, котрі пішли на курені.

Постріли гармат, рушниць, пістолів злилися в єдиний потужний рев, полум'я і дим сховали будівлі кошу. Страшними голосами кричали і поранені, і ті, хто ще був живий. Туркам вже було не до штурму, в безладній штовханні вони не могли воювати, ні порох засипати в рушниці, ні цілитися. Лише бігали між куренів, як примари, з одним бажанням – сховатися. А козаки відчинили двері, і безперервно гатили по ворогам – одні заряджали рушниці і гармати, другі стріляли. Цілу годину вони товкли так ворога, перетворюючи вишколене військо в гори трупів. Тоді Сірко дав команду зупинити стрілянину і взятися за шаблі, бо курені стояли півколом і стрілянина з крайніх куренів вже діставала і козаків. В тій зливі куль, на жаль було побито декілька десятків своїх. Козаки в рукопашній добивали турків, а ті, зажаті в кутках січі, волали про помилування. В полон тоді здалися близько півтори тисячі ворогів.

Не обійшло покарання і татар. Коли кримський хан зрозумів, що насправді сталося, коли побачив, як стрибають назад через стіни і засіку турки, він кинув на січ двадцятитисячну кінноту, але козаки і це передбачили. За неділю до цього попрорубували в річках ополонки, і як тільки лід зашерх, застелили їх очеретом і засипали снігом. Ретельно довершив зроблене і різдвяний сніг. Піхота по цьому облудному льодові пройшла, а от кіннота – зась. Татарські воїни з кіньми пішли під лід, і майже ніхто не спасся, бо люди і коні в тій мішанині топили один одного. До того ж татари не підковували своїх коней, і тим було важко звільнитися з ополонки. Татари, котрі оточили січ, кинулися назад і теж

провалились в Чортомлик. Частина кинулася у плавні, та попала під кулі козацьких постів, котрі чекали повернення тікаючих ворогів. Вирвалося з того льодового полону небагато. Ті, що вилізли з води, через годину перетворилися в льодові пам'ятники. Коли вранці Сірко спорядив загін у погоню, то козаки знаходили в степу замерзлих татар, котрі падали з коней. Ті, що встигли вскочити в ближній хутір, палили хати і відігрівалися біля пекельного вогню. Багато ще знаходили козаки весною і літом останки ворогів. Зустрічалися і кістяки коней, з скелетом людини в середині. Таким чином повержені намагалися сховатися від лютого морозу і заметілі. Але там вони і замерзали.

Кримському же хану із десятитисячним загonom, залишком від сорокатисячного війська, вдалося втекти в Крим.

Довго ще рибалки витягали неводами на цих річках десятки татарських та турецьких черепів... Довго ще дно річок біліло від людських кісток... Аж доки Каховське водоймище закрило сліди цієї великої і жакливої битви, в котрій з обох сторін прийняли участь до 70 тисячі воїнів.

А Сірко через деякий час після бою написав ханові листа, в якому докоряв, що той поступив не поли царські, і тому Сірко змушений прийти в Крим і його наказати. Так він і зробив восени того ж року і легко розправився з п'ятитисячним військом хана, котрий не зміг протиставити двадцяти тисячам козаків. Козакам було звично битися з ворогом переважаючим їх в кількості, і прорвавшись в Крим вони визволили багато полонених українців.

А по дорозі назад в Україну і трапилась в долі Сірка Чорна долина, яка стала надмірним тягарем в його душі і легендою в віках.

Чорна долина – остання печаль журавлина...

Чорний колір завжди асоціюється з чимось трагічним. Із тим, що завжди приходиться до нас, мабуть, наостанок.

Згадаємо хоча б про Чорний шлях. Ніхто не дасть точної відповіді, крім Бога, скільки християнських душ залишилось спочивати вічним сном на його битій віками тверді. Століттями гнали до ненажерливого Криму потомки тамерланів і тохтамишів тисячі християнського люду. Свій чорний шлях є у кожній країні. Зовсім недавно за сто п'ятдесят кілометрів від монгольської столиці Улан-Батор встановлено 40-метрової висоти пам'ятник Чингісхану. Кажуть, його збираються навіть позолотити, мовляв, так видніше буде здалеку. Але ж саме там великий завойовник всіх часів і народів розпочинав свій чорний шлях, який віддається нещадною луною у всевітній історії.

І Чорний ліс теж пов'язаний з багатьма трагічними сторінками в історії нашої неньки України. Одна з них – це долі месників часів Визвольної війни 1648-1652 років. Інша сторінка – це Коліївщина. А ще – Чорний ліс був пристанищем злодюг і харцизьяк, які нищили всіх без винятку.

І нарешті – знов Чорна долина. З давних давен, до козацтва, ця місцевість мала саме таку назву. А за часів козацтва вона закріпила її за собою.

Чумаки й каравани купців обходили цю місцевість, кажуть, що там не було джерел з питною водою, навіть трава не росла. А те, що трапилося в Чорній долині потім, і для козацтва, і для всієї України стало навіки незагоєною раною.

Вертаючись з переможного походу на Крим, проминувши Чорну долину, Іван Сірко наказав війську зупинитися на короткий перепочинок. Запалали вогнища: січові кухарі варили обід з розрахунком на полонених і звільнених з полону християн. Не забув старий отаман розіслати в степ навкруги табору козацькі роз'їзди для охорони, хоч погоні з боку татар Сірко не боявся. Турки далеко, а кримський хан десь в горах з залишками свого війська зализує рани. Більше на Сірка напасти ніхто не посміє, адже при ньому близько 15 тисяч козаків, та звільнених з полону десь тисяч п'ять колишніх воїнів, які з задоволенням візьмуть шаблі в руки на випадок раптового нападу ворога. В цей час перепочинку увагу Сірка привернула група жінок, яка наблизилась до його намету. Вони прохали відпустити їх назад у Крим і були, як виявилось, непоодинокі у цьому проханні. Здебільшого це були колишні українки з дітьми, які стали жінками мурз, беїв, купців. Жінки були одягнені в коштовний одяг. Вони стверджували, що козаки захопили їх силоміць, і що вони не бажають повертатися в Україну.

Сірко звернувся до всіх звільнених з полону християн: «Земляки-українці! Військо

запорозьке звільнило вас з бусурманського полону. Більше п'яти тисяч лицарів-козаків навечно залишилися лежати в чужій землі. А ви, замість вдячності Божій матері та козакам, вирішили повернутися на ворожу землю, щоб множитися там на благо ворогам нашим і на горе нашій ненці-Україні! Не гнівіть Богоматір нашу і воїнів-козаків. Одумайтесь! Але наостанок скажу вам так: хто ще прагне повернутися назад – повертайтеся....»

Бажання повернутися в Крим виявили близько трьох тисяч людей. Сірко наказав надати їм вози, коней, а також їжу. Тільки-но вони поїхали, як біля намету Сірка зібрався натовп козаків і старшин, які почали дорікати отаману за те, що він відпустив жінок з дітьми. Сірко мовчки вислухав звинувачення, потім підвівся і тихо промовив: «Всі на раду!..». Рада була короткою, більшість наполягала наздогнати валку і всіх знищити, але Сірко вагався, бо там були діти. Хоч він і розумів, що саме вони через декілька років перетворяться в воїнів, таких же безжальних, як їх батьки, і знову будуть робити набіги на Україну. Сумнів Сірка розвіявся, коли на раду привели звільнених з галери невольників-козаків. Деякі з них були сліпі: їм викололи очі після невдалої втечі, ще декілька з них, з тієї ж вини, були з відрубаними на ногах пальцями. «А ось, пане отамане, глянь і на цих юнаків, – сказав старший козак і показав на юрбу юнаків-красенів, які стояли низько опустивши голови, – у них, батьку, не буде власних дітей, їх татари зробили євнухами!..» Серце Сірка стиснулося від болю за майбутнє українського народу. Він наказав відібрати від кожного полку по 100 загартованих в боях козаків, наздогнати обоз і всіх знищити.

Валку наздогнали в Чорній долині.... Мов вихор, налетів загін козаків на неозброєних жінок і дітей. Не допомагали ніякі прохання про порятунок – козаки рубали без жалю. Через півгодини все було скінчено. Потім під'їхав і Сірко. Побачивши порубаних жінок і дітей, Сірко став на коліна і гірко заплакав, промовляючи: «Пробачте мене, мої земляки, але краще буде, якщо душі ваші спочинуть в ангельських обіймах, ніж ви будете народжувати ворогів землі української на наші козацькі голови». На ніч біля загиблих Сірко наказав виставити охорону, щоб вовки не пошматували їх тіла.

Наступного дня загиблих було поховано в Чорній долині за християнським обрядом, хоч більшість з них були мусульманами.

До кінця життя в свідомості Сірка виникали картини трагедії в Чорній долині. Все питав він себе: «Чи мав право загубити стільки беззахисних душ?».

Журба краяла отаманове серце. Журба і гостра душевна печаль. Ця незагоєна рана лишилася до кінця життя, до самого смертного одра.

Ще раніше і інші гетьмани платили тисячами християнських душ за всі свої угоди з татарами та турками. Однак їх ніколи не звинувачували так, як Сірка....

Кожної весни повертаються в Україну вічні журавлі. Вони летять, як істинні посланці безжального часу. В генетичній пам'яті цих красивих птахів, мабуть, вкарбувалося і те, що бачили їх батьки з висоти небесного польоту у Чорній долині. Таке не забувається і, звісно, це важко виправдати тим горем, якого багато було на грішній землі...

Летіть, журавлі!..

Чому брикався Брекало

Теплого літнього вечора з січових воріт виїхали четверо вершників. Лець стримуючи застояних коней, вихором вилетіли на протилежний косогір і там вже дали їм волю. Проскакали версти три і зупинилися біля першої хвігури – сторожової вежі, де чатували козаки Запорозької січі. Височіла ця вежа на чотирьох дерев'яних стовбурах, закріплених між собою, на великій Бабі-могілі, з якої далеко прозирався весь степ навкруги. Ця могила була також своєрідним кордоном, котрий не можна було перетинати небажаним на січі гостям. Найбільше це стосувалося жінок, котрі приїздили на побачення з козаками – своїми чоловіками, синами, чи братами. Справа в тому, що за козацькими законами жінкам під страхом смерті був заборонений вхід на січ. Козак, який приводив туди жінку, мав бути покараний на смерть.

Баба-могила горою і досі стоїть біля села Капулівки, і досі ідуть суперечки між краєзнавцями відносно її назви. Чи пішла вона від тієї кам'яної баби, що стояла на могильному кургані епохи бронзи декілька тисячоліть, а може, могила стала так називатися вже з козацьких часів, від тих жінок, котрі там чекали своїх рідних з походів. Скоріш за все, що перше – кам'яна баба.

Ось, біля цього вікового насипу і зробили першу тимчасову зупинку четверо вершників. Один з них, Михайло Саламаха, середніх років, кремезний козарлюга. В Січі козакував вже близько двох десятків років. А прибув на січ п'ятнадцятирічним юнаком ще зі своїм батьком, теж на ім'я Михайло. Спочатку він був кухарчуком при курінному кухарі, потім джурою у курінного отамана, а тепер – старшина.

Так ось, старшина Васюринського куріня Михайло Саламаха зробив хвилинну зупинку біля Баби-могили, де були на сторожі його хлопці. Давши вказівки козакам на період його відсутності, Михайло зі своїми друзями взяли напрямок на північ і попрямували до річки Солоні. Там, на старовинній Товстій могилі, стояла наступна хвігура, де теж чатували його хлопці.

Солоня – ліва притока річки Базавлук, в ті часи дуже повноводної, з крутими берегами і підступними вирвами. Козаки вирішили перетнути Солону вбхід, дісталися лівого берега Базавлука, зрізаючи повороти русла. Вони тримали напрямок на північ, адже кінцевим пунктом їхньої подорожі були козацькі зимівники біля Лихівки і Золотницької. Це недалеко від витоків річок Базавлука і Саксагана. Якщо повільно, то цей шлях можна було здолати днів за три, але козаки на конях поспішали, і попутний вітер ще швидше ворушив думки в їх буйних головах.

Для побратимів Михайла і Петра дорога була знайома, вони їздять по ній вже близько 12 років. З недавніх пір їх супроводжують молоді козаки. Це два красеня, один з них – Грицько Стрілець, джура старшини Михайла, вже знайомий з бойовими походами. Йому не було рівних в січі в стрільбі з рушниці, з пістоля і лука. Ось і зараз за плечима у нього рушниця і сагайдак збоку. Друга рушниця – біля сідла у вузькому шкіряному мішку разом з сулицею (короткий спис). За поясом два пістолі, в сумці через праве плече – порохівниця і мішечки з порохом і кулями. Грицько – сирота, в січ попав в шестирічному віці. Його рідні загинули під час татарського нападу. Вчився в січовій школі. Потім Михайло взяв кмітливого і здібного юнака до себе в джури, і ось Грицько вже близько чотирьох років зі старшиною, як кажуть, нерозливвода. З півслова розуміють один одного. Єдиного боїться Михайло, щоб Грицька не переманив до себе інший старшина, або курінний отаман, а то й кошовий Сірко.

...Петро наздогнав Михайла і прилаштувався по праву руку від свого побратима. Їхали мовчки. На січі його звать Одинокий, як звали і в селі, де він ще недавно проживав з малим сином Федором. Спогади віднесли його в рідне село. Невеличке і глухе, воно знаходилось на роздоріжжі в Поліссі. Петро з юнацьких років працював ковалем і мав для цього неабиякий зріст і силу. Для власного захисту змайстрував собі дубову палицю, обкувавши її залізом. Ця палиця, яка важила майже півпуда, була завжди під рукою.

Дружина Петра померла, коли сину було три роки. Залишивши хлопчика на виховання рідній сестрі Оксані, Петро подався до січі. Він швидко навчився кувати добрі шаблі, а от

володіти ними вправно не міг. Зате міг спокійно вистояти один проти трьох козаків, поки не повибиває у них з рук шаблі своєю дубовою палицею. Це була дійсно страшна зброя в руках велетня близько двох метрів зросту.

Якось до кузні навідався молодий ще тоді козак Михайло Саламаха, щоб познайомитись з молодим ще тоді ковалем. Побачивши декілька готових шабель, він перевіряв їх на міцність, зручність в руці і залишився задоволеним Петровим витвором.

– Так, шаблі добрячі куєш. Та тільки тобі вже пора навчитися ними і ворога сікти.

Палицею-то ти вправно махаєш. Татарву приходилось товкти?

– Ні. Дома харцизів бив. В наші дикі лісові хащі татари майже не навідувалися, а ось цієї наволочі до біса було.

– Ну, що ж, берусь тебе навчити шаблею працювати. Як грізно ти будеш виглядати – в одній руці шабля, в другій – дубова палиця. Вороги з переляку в різні сторони розбіжаться.

Хлопці розсміялися і з того дня часто займалися тренуваннями. Навчання Петрові давалося важко, але бажання володіти шаблею було сильнішим. Петро виготовив під свій зріст і силу добрячу шаблюку, якою не кожен козак міг і хвилину помахати. Єдине, що Петрові поки не вистачало, то це швидкості і спритності. Але Михайло заспокоював, кажучи, що це діло наживне і скоро ми тебе перевіримо на ворогові. Ось нагода і не забарилася.

***

...Справа, з якою козаки їхали до зимівників, була доручена їм кошовим отаманом. Іван Сірко погукав до себе відчайдуха Михайла Саламаху і сказав:

– Сьогодні, під час нічної грози і зливи, в Базавлуцькі плавні пробереться татарський загін, близько сотні вершників, щоб перегнати до себе в степ коней з наших пасовищ. Я вже відправив до тамтешнього старшини наказ бути насторожі, але ж то Михайло Брекало, він може пропустити наказ повз вуха. Тож, їдь туди, і якщо треба буде, збери козаків і поверни коней.

У Великий Луг дійсно вже прокрадалась сотня татар-конокрадів зі звичною метою – вкрасти у козаків сотню-другу коней. Частіше цією справою займались ногайці, котрі були сусідами з низовими козаками. Бували періоди, коли козаки з татарами мирно співіснували. Звісно, це могло бути тільки в періоди затишшя між військовими сутичками, але цей період закінчувався негайно, коли одна із сторін його порушувала.

Козаки були в набагато вигіднішому становищі, ніж татари. Вони контролювали правий берег Дніпра з його степом і плавнями, а також плавні з його лівого берега. А татари на той час здебільшого володіли лівобережною степовою частиною цієї великої ріки.

Під час весняної повені козаки з плавнів могли виганяти свої табуни в степ по правому берегу Дніпра. Татарам же під час засухи в степу нічого не залишалось, як просити дозволу у козаків покласти своїх коней в великих Кінських плавнях, які знаходились на лівому березі між Дніпром і річкою Конкою (тому плавні і носили таку назву) і мали обширні пасовиська. А натомість татари дозволяли козакам з Кінських плавнів випасати свої табуни під час великих повеней в степовому районі Май-гори.

Але витримки у татар в дотриманні договірних стосунків завжди не хватало. Бували випадки, коли татари, проникали у Базавлуцькі плавні, де випасались величезні табуни козацьких коней, і тоді козаки не дораховувались добре вгодованих за літо красенів. Конокрадство з далеких віків було звичною справою для кочових народів. Татари цим ремеслом володіли досконало. Організаторами цих акцій конокрадства були їхні беї та мурзи.

Козацькі коні не давали їм спокою тому, що дуже цінились в Європі. Сильні і витривалі, вони легко приручалися, адже випасалися в плавнях на обмежених територіях на очах у людей і були менш лякливі. Переважно козацькі коні в період отаманства Сірка були сірої масті. Чому? Тому що сірою є степова ковила. І такі коні серед неї були непомітні. Їх і наказував Сірко брати козакам, створюючи розвідувальні загони. Прихилився до гриви козак в сірій смушковій шапці, і не видно козака.

Особливо конярство у козаків було розвинене в період Нової Січі у 1734-1775 роках. Їх коні були виведені з багатьох порід. У період отаманства Петра Калнишевського їх налічувалось до 30 тисяч. Кіннота австрійської армії майже повністю воювала на

козацьких конях.

Татарські коні теж мали багато цінних якостей: витривалі, невибагливі до їжі, довго могли витримувати спрагу. Низькорослі, але прудкі, вони дуже підходили татарам, адже середній зріст татарина був близько 160 см, а вага 55-60 кілограмів. Середній же зріст козака був десь на 10-15 см вище, та й вага кілограм на десять-п'ятнадцять більше. Але козаки були не проти мати у себе татарських коней.

***

...Михайло з козаками приїхали до зимівника рано вранці. Їх зустрів сотник Михайло Брекало. Козак добрий, перевірений роками служби, але гоноровий. Коли йому сповістили, що вночі, під покровом грози, в Базавлуцьких плавнях, «погостять» татари-конокради, він не повірив. На грозу нічого не вказувало, вечір був тихим, а в таку погоду татари сюди не сунуться, думав він. Отаман вже старий, ось йому і наснилося. Пора вже когось молодшого в отамани переобрати. Але коли дійсно зчинилася гроза, він почав хвилюватись. В боротьбі зі своєю упертістю ледве дочекався ранку. Лише почало світати, скочив на коня і понісся до пасовиська.

Пасма туману тихого ранку нерухомо звисали в повітрі, плавні ще спали. Важко було повірити, що вночі тут панував вітер зі шквалистою зливою.

Не гаючи часу, Михайло, по-перше, оглянув пасовисько з півдня і заспокоївся. На перегін коней нічого не вказувало. Трава була не витоптана, коні там мирно паслися.

Коли підїхали козаки із січі, Брекало своєму тезці Саламасі так і сказав, що старому Сірку, мабуть, примарилося, але відповідь була різка:

– Швидко наказуй зібрати козаків із зимівників, а ми поки перевіримо!..

Козаки вже мчали у плавні. Тепле літо панувало навкруги. Зелене буяння під вранішнім сонцем ще сліпило очі краплями дощу. Від паркого повітря розімлілі старі верби ще нижче опустили гілки, і ще більше пороззявляли свої величезні дупла. Молоді яструбки в мисливському запалі зухвало ширяли між деревами перед вершниками. Ось почулося тихе іржання, похропування, і вже потім серед високого соковитого різноманіття трави

показалися коні. Вони повільно пересувались, ліниво обмахуючись довгими гривами та хвостами, захищаючись від всюдисущої мушви.

– Бачиш, плавні цілі, трава в напрямку до татар кіньми не перетоптана. Не в небо ж вони їх погнали...

– То вже ж не в небо, – відгукнувся Петро, котрий заглибився у вільне пасовисько далі інших козаків. – Хитрі татари їх на захід погнали, а не на південь. Швидше, поки вони будуть переправлятися річками, ми їх наздоженемо.

Козаки пустили своїх коней галопом. Широкі смуги перетоптаної трави невдовзі відшукалися. Вони вказали, що татарам вдалося розвернути табун на південь і дістатися до берега одній із приток річки Кам'янки. Змішана вщент копитами прибережна глина з очеретом різко контрастувала з тихою водою. На іншій стороні річки дерева рідшали. Татари знову повернули табун на захід, обминаючи інші притоки Кам'янки, і знову попрямували на південь. Вони вже їхали у широкий степ. Козаки це зрозуміли, але не дуже засмутились. Їх коням було легше долати степовий простір. Невдовзі козаки побачили татар. Ті дугою замикали табун і підганяли коней гучними криками та клацанням батогів. Вільні тварини, котрі бігли збоку, весь час намагалися звернути в сторону. Конокради вимушені були їх повертати назад.

Козакам, як і татарам, смертельна сутичка під час перемир'я була ні до чого. Тому, за традицією, ці, вже звичні, конфлікти нагадували більш театральні, а не військові дієства. Зазвичай, якщо татарам вдавалося вигнати з плавнів добрячий табун коней, то козаки повертали його, а іноді й з лишком, прихоплюючи у відповідь татарських.

...Ось і тепер козаки заздалегідь підняли галас зі стрільбою, на повній швидкості з оголеною зброєю почали наближатись до татар. Поперед усіх нісся на коні Петро Одинак. Розпалений гонитвою, він здіймав над собою шаблюку і з полиском металу палицю. Височенний, зі зброєю в кожній руці, він мав страшний вигляд. Розлюченим марними стараннями татарам більш нічого не залишалось, як трохи постріляти у повітря, тікаючи по обом бокам табуну. Розчарований Петро з товаришами кинувся було навздогін, але татари вже перетинали свою територію. Козаки на цей раз залишили їх у спокої.

А табун ще проскакав за інерцією деякий час і поволі зупинився. І коні, і люди відпочивали.

– Ну, що тепер скажеш про Сірка, Брекало? – запитав Саламаха. – Старий? Так, він вже дійсно старий, але як каже, так і є. То ж їдь до нього і доповідай сам, бо Сірко до тебе гінця з попередженням посилав, а ти ослухався. І отаман про це знає.

***

Сіркові дуже набридли татарські крадіжки коней, набіги в плавні. Але Брекало на цей раз пощастило. Сірко був у доброму настрої, тому розбори з козаком у отамана вийшли більш кумедними. І в народній пам'яті цей випадок переріс майже в легенду, дійшовши в переказах до наших днів в такому вигляді.

...Лежить козак Іван Сірко в своєму курені, спочиває.

– Ей, джура, чиї то чати біля Базавлука?
– Старшини Брекала Михайла.
– Передай, хай збере до ночі сотню козаків. Сьогодні татари прийдуть коней красти і сьогодні буде грозова буря. Під таку погоду вони дуже любляють у плавні до нас навідуватись.

Прибіг назад джура.

– Ну, що, сказав?
– Посланець доповів, що брикався Брекала та кричав, що Сірку не спиться і не лежиться, вічно йому сняться татари.
– А все ж таки він сотню зібрав?
– Ні, не зібрав.
– То пішли до нього Михайла Саламаха, нехай розбереться.

Повечеряли козаки, і незабаром піднялася страшенна буря. Цілу ніч завивав вітер, а

вранці все стихло. Наступного вечора приганяють козаки в січ сотню татар – всіх затримали.

Послав Сірко джуру за Брекалом.

– То й що ти, сучий сину, брикався?

– Та, ні, я ж нічого...

– Ні, постривай. Я вже колись тебе просив – слухай старих людей, старі досвідченіші. А ну, знімай штани, то я тобі всиплю десять нагаїв, щоб не брикався.

Мовчки знімає Михайло штани, лягає на лаву.

– Та знімай нижче, щоб вся срака була видна мені.

І як замахнувся Сірко, як засвистіла нагайка... та й мимо, по полу вдарила. Лежить козак, та й не моргнув, хоч і чув свист нагайки. Не вдарив Сірко. А для козака це була образа.

– Краще б ти мене висік, ніж отак з мене посміявся...

– Отож, наступного разу знай. Я прожив на світі більше за тебе втричі. І слухай старих людей, вони хоч і немічні, а розумніші за вас, дурнів.

Як козаки ховали свої скарби

Для цього робили спеціальний човен. Обковували його шинним залізом з якого робили ободи на колеса для возів, по дві полоси з боків і з низу. Ці полоси з'єднували в носовій частині і приклепували величезне кільце з товстючого заліза. До нього кріпили ланцюг.

І ось цей човен вночі, під величезним секретом, з охороною, тягли до м'яся затоплення. Перекладали в цей човен скарби, котрі перед тим поміщали в непотребні вже гармати. Насипали в стволи золото, коштовні каміння, монети. Потім забивали дубовим чопом і засмолювали. Для схованки використовували ями в протоках, котрих було в річках багато. Наприклад, біля Скарбного озера. Величезна, підходяща яма була у Верхньому Скарбному озері. В ньому, до речі, водилося дуже багато щук, котрі полювали на безліч дрібної риби в лататті, що росло попід лозою. І єдиними сторожовими цих скарбів ставали саме ці величезні і старі щуки. Дна там дістати було дуже важко. Михайлу Саламасі ще розповідав дід, що по центру озера, з під води довго стирчала щогла козацької чайки або галери. А потім цей стовп зірвало льодом під час весняного шерхля (льодоходу). Але від цих слів бере сумнів, бо так близько козаки скарби не ховали. Найчастіше вони лаштували схованки у хащах і протоках, але подалі від січі. Дуже підходили для цього, наприклад, величезні ями в Нижньому озері.

І ось завантажена золотом чайка йшла на дно. Від неї до берега тягнувся ланцюг довжиною 20-30 метрів, там його закопували в землю, а це місце відзначали міткою на старій вербі. Через деякий час цеп замулювався, і це місце вже нічим не відрізнялося від інших в мінливому різноманітті навколишніх плавнів. А коли козакам потрібно було скарб дістати, вони робили коловороти, ставили козли із дерев'яними вертухами, зачіпляли за ланцюг, і з допомогою такого підйомника піднімали ніс човна, зривали його з мулу і витягували на берег. А тягловою силою були воли – запрягали три-чотири пари, скільки було треба. А берег, щоб був більш пологим, напередодні розкопували. Човен по муляці йшов легко, а ті металеві шини не давали йому розірватись. Чугунні чи латунні гармати не ржавіли і скарб був цілісний. Такі схованки часто ставали козакам у нагоді. Скористалися вони таким скарбом і коли повернулись з вигнання в 1735 році. За дуже короткий час козаки збудували Нову Запорізьку Січ (недалеко від нині існуючого села Покровського). Будівлі були кам'яні, з каменю були викладені і мури, а також арсенал, де зберігалася зброя. Він був вкопаний в землю на глибину до шести метрів і обкладений гранітом, котрий мабуть возили з того місця, який тепер називається Токівським кар'єром.

Останній бій кошового

Протягом багатьох років збиралися ці записи про останній бій кошового отамана Івана Дмитровича Сірка.

Багато разів довгими зимовими вечорами звучала ця розповідь у присутності всієї

великої родини Володимира Саламахи. Особливо цікавими були суперечки між двоюрідними братами – Іваном Івановичем Саламахою – батьком Володимира, та Дмитром Максимовичем Батиченком, котрий вступав у суперечку відносно окремих фактів бою, або щось доповнював. Про події історичної давнини вони дізналися від своїх батьків, а ті, в свою чергу, почули про них від Миколи Олексійовича Мазая та його дружини Химки, дочки дуже шановного в Капулівці чоловіка – Михайла Неліпи. Знав Михайло і про перезахоронення Івана Дмитровича Сірка в 1813 році, бо сам був цьому свідком.

Останній бій Сірка має дещо суперечливу фактологію. В історичних хроніках та літературі про цей бій майже нічого не розповідається. Але легенда є легендою. Народні перекази, тим більше почуті від батьків та дідів-прадідів, мають повне право залишитися в народній пам'яті.

***

Жаркого літнього дня на пасіку в Грушівку прискакала на змучених конях делегація старшин від січового товариства. Ось уже близько 10 днів Сірко хворів. Давали взнаки ті роки, коли він жив і воював з величезним переважанням – психічним і фізичним.

Делегація старшин принесла невтішні вісті: на Україну прорвалася орда. Близько 25 тисяч ординців, вирізавши дві застави між Бугом и Дністром, розсипались по Україні хижими зграями.

Обтяжені 30-тисячним ясиrom вони повзуть повільно до бродів через Дніпро. Розвідка повідомила, що вони мають намір робити переправу нижче Хмельницької плавні в гирлі річки Конки, майже під носом у козаків. Відстань від Старої або Чортомлицької січі до Лепетихи по Дніпру була близько 10-12 верст.

Річка Конка, яка текла паралельно до Дніпра, була дуже норовистою. Мабуть, через те її і називали Кінською. Вона то впадала в Дніпро, то знову виринала і продовжувала текти поруч зі своїм старшим братом. Між Кінською і Дніпром були плавні, які теж називалися Кінськими. Вдовж Дніпра плавні називалися Лугом, Базавлугом, або

Хмельницькими плавнями чи Великими. Закінчувалися вони біля Лепетихи – останнього місця впадіння річки Кінської в Дніпро. Там була велика намита коса, яку покривали зарості шелюга і верболозу. Ось тут татари і мали намір зробити переправу. Цим місцем вони нерідко користувалися, коли жили з козаками в мирі. А взагалі, їх основною переправою була Таванська (біля сучасної Каховки).

...Коли старшини прибули в Грушівку, то застали Сірка під час розмови з ясновидицею Явдохою. Отаман попрохав козаків почекати. Про що говорили Сірко з Явдохою, козакам було невідомо. А розмова була ось про що...

– Бачу, що ти сумний і стурбований...

– Так, Явдохо, я відчуваю тяжку тривогу в душі.

– Січ і Україну чекає лихо, іде велика орда. Про це мені у снах сказала моя бабуся. Але найбільша біда до нас іде не з півдня, а з півночі, бо татари вже повертаються з полоненими і переправляються будуть біля нас. Можливо, і Перевізькі Хутори сплять, а з ними і зимівники навколо січі. Військо у татар чималеньке, близько 25 тисяч ординців.

– Але ж такого війська у них не може бути, – здивовано звернувся до Явдохи Сірко. – Воїнів значно менше, решту напевно складають пастухи, котрих по два-три чоловіка, зазвичай, бере з собою кожен татарський воїн, щоб вони доглядали полонених невільників, а також коней.

– А чому татари стали такими сміливими? – спитала Явдоха.

– Пронюхали бестії, що в січі залишилось близько 2 тисяч козаків, от і вирішили посміятися над нами. Гадаю, на таке здатний тільки Шахин-бей, – відповів Сірко, – хоче відзначитися перед ханом, і зробити зараз те, про що раніше не міг і мріяти, – знищити січ. І як раз тоді, коли біля неї мало оборонців, коли засуха встала і тому легко запалити січ вогняними стрілами. Спочатку вони, мабуть, переправляться, не будуть же тягнути за собою полонених аж до січі.... Поки ж розташуються на березі.., перепочинуть.... Але я вже знаю, що мені треба робити.

Явдоха пильно подивилась на Сірка.

– А як ти себе почуваєш, Іване?

– Трохи недобре, але я до всього звик...

– Я тобі так скажу: наші роки вже минули, – журливо посміхнулася Явдоха, – нам залишилось жити лічені дні, а мені – менше навіть, ніж тобі.

– І я це відчуваю.... То помолися, щоб я зміг прожити ще декілька днів і зрештою розібратися з татарами.

– Все зроблю, що тільки зможу, а ти добре пообідай і випий напою, котрий я спеціально

для тебе приготувала, – завершила розмову Явдоха.

З тим і пішла, якась мовчазна і на диво сувора.

Через деякий час Сірко дійсно змінився, вогнем загорілись очі кошового, а на блідих щоках з'явився легкий рум'янець.

– Не гаймо більше часу, брати козаки, скоріше на січ, – звернувся Сірко до товаришів. – Рішення приймати будемо пізніше, коли дістанемося місця.

І ось Сірко разом із старшиною поспішає на січ. Він не втримався і через деякий час пересів з возу на свого бойового коня.

Відїжджаючи, він встиг наказати проводити Явдоху на випадок зіткнення з татарами і евакуювати в плавні всіх, хто мешкав у зимівниках і Перевізьких Хуторах.

Коли Явдоха приїхала до себе, то зрозуміла, що татари минули Перевізькі Хутори і пішли на Лепетиху. Але невдовзі прилетів загін козаків.

– Негайно ховайтесь у плавнях, сюди скачуть татари!..

То була сотня кіннотників на чолі з Шахин-беєм. Він віз до Явдохи пораненого сина. Хлопець ще був живий, але мав страшні рани. Річ у тім, що п'ятнадцятирічний юнак гарячково погнався за козацьким розїздом. Козаки ж маневрували на татарський зразок: перескочили за бугор, частина їх спішилась і залягла в сухій траві, а решта з двох боків обійшла татар. Ті і попалися в засідку, коли спустилися в балку і почали підніматись нагору. Прогримів залп. Його почув Шахин-бей і кинувся на допомогу синові, але коли вискочив на бугор, то побачив порубаний і постріляний загін. Козаки ж швидко віддалялися, про що свідчила далека курява у степу...

...Недалеко, на Перевізьких Хуторах, живе їхня гяурка, яка всіх лікує, – сказав хтось із татар, – наші пастухи привозили до неї хворих, козаки дозволяли їх лікувати.

Шахин-бей наказав орді рухатись на переправу, а сам з невеликим загоном помчав до Перевізьких Хуторів. Вчасно встигли козаки вивезти всіх хворих із шпиталю Явдохи, крім десяти чоловік, видужуючих від чуми. Це були подорожуючі із Валахії і знахарка залишилася біля них.

Коли татари прискакали, в Перевізьких Хуторах не було вже нікого окрім цих хворих і Явдохи.

– Спасай мого сина, стара!.. – крикнув Шахин-бей.

Явдоха побачила русявого красеня з чорними, як терен, очима. Уважно подивившись на хлопчика, у якого вже посиніли губи і холоділи руки, Явдоха сказала:

– Не можу вже я спасти твого сина, він в обіймав вашого Аллаха.

– Спасай сина, відьмо, бо й тобі не жити – зарубаю!.. – заволав батько.

– Рубай... – Спокійно відповіла Явдоха. – Та не чіпай тих хворих в курені, вони заражені страшною хворобою. І дивись, щоб туди ніхто з твоїх воїнів не заходив, там – чума...

Шахин-бей нарешті почав усвідомлювати, що його любий син мертвий. Хлопець обожнював батька і виховувався в ненависті до українців, він ріс справжнім яничаром, і хоча мати була українська полонянка, – люттю вдався в батька-бея. Ця сліпа лютя і стала роковою для нього, коли він погнався за загоном козаків, незважаючи на батьківську заборону.

Тіло юнака татари перенесли на перевіз, положили у човен-дуб, сіли на інші човни і попливли за течією до Базавлугу. За їх спинами палали Перевізькі Хутори, палав і курінь з хворими. Кинули татари в кострище і цілительку.

Так загинула знаменита ясновидиця Явдоха...

...В січі кошовий готувався до бою. На короткій нараді зі старшинами Сірко виклав свій план дій. Татари повинні робити переправу на тому місці Дніпра, яке вигідне для козаків.

Лівий степовий берег був татарським, і злодюги поспішали туди, щоб опинитися в повній безпеці.

Переправою в районі Лепетихи татари користувалися дуже рідко, лише в часи перемир'я з козаками, або засухи. До річі, таким, засушливим, було і літо 1680 року.

Таванську переправу, котрою найчастіше користувалися татари, Сірко вирішив заблокувати двома сотнями кінних стрільців. Це не повинно було бути для татар несподіванкою – так планував отаман. В районі цієї переправи весь час повинні маячити козацькі роз'їзди. Треба знищити всі плавзасоби, котрими користувалися татари. Сам загін також треба знищити, але не весь. Декілька залишених живими татар слід направити в напрямку до орди, що наближалась. Вони передадуть, що переправа блокована козаками, а човни і плоти попалені.

Охорону ж переправи в районі Лепетихи навпаки треба зняти, плавзасоби залишити, та навіть збільшити кількість човнів у плавнях і затоках. Треба, щоб татари обов'язково завернули на цю переправу.

Тепер відносно козацького воїнства. На той час в січі знаходився невеликий гарнізон – близько 2000 козаків. Їх доповнювали ті, хто прибув із навколишніх зимівників і рибальських промислів. Така невелика кількість воїнів була тому, що в 1677 і 1678 роках турки разом із татарами зробили два спустошливих набіги на Україну. Перший був для них невдалим, і вони потерпіли нищівну поразку. Але вже у наступному році вони прийшли 300-тисячним військом на чолі з Кара-Мустафою і діяли досить успішно.

Російсько-козацькі війська, які очолювали князь Ромадановський і гетьман Самойлович, потерпіли нищівну поразку під Чигирином. Колишня столиця козацтва була зруйнована вщент, хоч і Кара-Мустафа мав великі втрати, майже 200 тисяч його війська залишилось під стінами Чигирини....

Сірко з своїми козаками заблокував усі південні шляхи і не пропускав валки з припасами до турецького війська. У війську султана почався голод. Кара-Мустафа відступив від Чигирин. А Сірко з запорожцями нападав на знесилені турецькі і татарські зағони, нищив їх та брав у полон. Але турки на цьому не заспокоїлись і готувались до третього, більш спустошливого для України, походу, маючи намір знищити запорожців, побудувати на Дніпрі декілька фортець і завоювати всю Україну разом з містом Києвом.

У 1679 році турецький султан направив із цією метою декілька будівельних загонів на чолі з Мамай-агою. Захист робітників було доручено Каплан-паші з шістьма полками яничарів. Ось як описував ці події Дмитро Яворницький: «....Чтобы прекратить запорожцам выход в Черное море, возвести на устье Днепра три крепости: на правом берегу Днепра – Кызыкермен, на острове среди Днепра, против Кызыкермен – Тавань и на левом или крымском берегу – Арслан или Аслан. Между этими городами велено было протянуть железные цепи через Днепр, но едва строители начали возведение крепостей, как на них напал Иван Сирко с 15 тысячами запорожцев. Сперва он побил татар, забрав у них скот и лошадей. Потом напал на турок работников и янычар охранителей, работников изрубил, а янычар разогнал...».

Так ось, на Україні з острахом чекали третього походу турків, і тому Іван Самойлович, скориставшись хворобою Івана Сірка, зміг умовити січове товариство відправити в район Києва 10 тисяч запорожців, послабивши тим самим січ.

А тепер повернімось до подій у самій січі. На раді в своєму курені Сірко продовжував викладати старшинам план дій проти орди, яка наближалась до дніпровських переправ. Було вирішено атакувати татар під час відпочинку після переправи. Сірко знав, що татари обов'язково будуть відпочивати на величезній піщаній косі лівого берега Дніпра біля самих плавень. До того ж розвідка донесла, що великих привалів татари не робили і здобич ще не ділили. Отже, Сірко був впевнений, що татари після переправи зупиняться на дводенний відпочинок перед тяжким переходом через безводні таврійські степи. Він інтуїтивно відчував, де саме татари будуть переправлятися і яким чином.

Сірко розраховував на допомогу полонених, яких, за його підрахунками, було стільки ж, скільки і татар.

– Але ж полонені без зброї і змучені дорогою, до того ж зв'язані по рукам і ногам, – зауважив хтось із старшин.

– От нам і слід подумати, як їм допомогти і озброїти, – зауважив кошовий, – треба підготувати невеликий загін з козаків, які добре знають татарську мову і переодягти їх у татарський одяг. Коли полонених поженуть у плавню за дровами і хмизом для вогнища, нашим “татарам” і слід змішатися з ними. Потім їм необхідно буде підготувати невільників до атаки. Але першими бойові дії почнуть гармаші з флотилії чайок, які зроблять декілька залпів, потім висадиться десант. І ось, коли увага татар буде прикута до флотилії і десанту і коли татарські воїни будуть ловити і сідлати переляканих коней, з західної сторони коси (а атакувати вирішено за 2-3 години до заходу сонця) вихором налетить із засади загін в 500 шабель озброєних до зубів молодців на чолі з Семеном Палієм. У них надзвичайно важке завдання – пробитися в центр табору, озброїти хоч частину невільників-чоловіків і разом з ними пробитися назад, щоб замкнути кільце навколо табору, залишити відкритим тільки берег Дніпра.

Завдання іншої частини запорожців, за задумом Сірка, було таким – розбитися на невеличкі загони і атакувати ворожий табір «розгардіяшем» та «галасом». Цими методами бою козаки володіли добре і не раз їх застосовували. «Розгардіяшем» вони називали бій окремими невеличкими загонами, головна мета яких – створити у ворога уяву великої кількості атакуючих, довести його до паніки і деморалізувати. «Галасом» називався бій, коли козаки змішувалися з ворогом. Цими методами використовувались тільки козаки, бо вони були вдалими воїнами і володіли надзвичайним військовим мистецтвом метання захальних ножів і джид (невеликих списів), котрі знаходились за спинами в мішках. Використати проти татар кошовий вирішив і металеві щити, які в свій час застосували німецькі піхотинці від татарської кінноти в битві під Збаражем. Тоді щити допомогли знищити майже половину нападаючих. Татарська кіннота зайшла в тил польського табору і напоролася на два полки німецьких піхотинців. Коли татари кинулися на піхоту, німці присіли на коліна, поставили перед собою щити, а також накрилися ними і зверху. Стріли відскакували від тих щитів, а німецькі піхотинці, підпустивши татар на відстань пострілу, викосили з першого залпу близько тисячі воїнів. Татари відступили, і вдруге атакували, та знову повторилося теж саме. Нападники втекли з поля бою і більше не приймали участі в цій битві. Потім вже поляки спробували використати маневр німецької піхоти проти козаків, але – зась! Козаки розстріляли ту піхоту ядрами з картечю. Не допомогли і щити, котрі легко прошивалися кулями із козацьких рушниць. А після бою козаки забрали ті щити з собою про всяк випадок. Вони були з доброї німецької сталі і козаки робили з неї ножі і похідні лопати. Але і для використання самих щитів випала нагода...

...Коли кошовий довів весь план дій, ні в кого не залишилось сумнівів в успішному завершенні бою, хоч спочатку дехто і сумнівався в правоті Сірка. Старшини одночасно ухвалили дії розгрому ординців.

– Хай Бог допоможе нам в цій справі, – сказав Сірко, – але все товариство не повинне знати про загальні дії до останньої миті. Якщо татари дізнаються про наш план, проллється багато зайвої крові. Татари повинні бути впевнені, що козаки через невелику їх чисельність не в змозі створити будь які перепони 25-тисячній орді по дорозі до Криму.

Козаків назбиралось близько 2,5 тисячі. В січ прибули майже всі козаки з ближніх зимівників і промислів.

Рада на площі була короткою, козаки щиро привітали свого улюбленого отамана, а Сірко запевнив, що вони зобов'язані виграти цю битву і звільнити з полону своїх братів і сестер. Були обрані командири окремих загонів і вирішені інші нагальні питання.

Сірко зі своїм загonom дістався по Довгій гряді в Затін (козацький порт), де серед очерету і верболозу в глибоких затоках і баках були сховані козацькі чайки – той знаменитий флот, який постійно наводив жах на татар і турків.

Сірко відібрав 15 весельних чайок (а були і парусні) середніх розмірів, на 8-10 гребців і посадив в них по 35-40 озброєних козаків. На кожную чайку було встановлено по чотири гармати малого калібру, так звані фальконети.

Фальконети розміщали, як правило, по бортах в передній і задній частині судна. Чайки були занадто маневровими і легко робили розворот на 90 градусів. Це дозволяло вести вогонь по черзі: спочатку вистрілювала носова гармата, і поки її перезаряджали, стріляла вже бортова.

За короткий час були укомплектовані гармашами, гребцями і десантом всі 15 чайок. Слід зауважити, що запорожці були різносторонньо розвиненими воїнами. Вони володіли всіма видами зброї. Про їх силу свідчив такий факт: вони могли упродовж значного часу битися важкими шаблями. Фізичній підготовці на січі при Сіркові і Сагайдачному приділялася дуже велика увага, бо від неї залежало життя воїна.

І ось, за декілька годин до світанку флотилія чайок на чолі з отаманською вийшла з затону і протокою Козулихою, потім Середньою Скарбною ввійшла в річку Сисину.

На світанку флотилія була вже в протоці Нижньої Скарбної, з якої було безліч виходів у Дніпро. Тут і вирішили зробити стоянку. Між трьох осокорів змайстрували настил і підняли на нього хворого кошового.

Всіма діями свого війська Іван Сірко повинен був командувати з цього місця. Хоча він і відчував прилив сил після Явдошиного зілля і келиха меду, але ж бій передбачався нелегкий. Кошовий озирнувся навкруги через підзорну трубу: як на долоні, виднілося місце майбутньої битви.

На обрії з'явилась хмара пилуги – до переправи наближалася орда. Татари спокійно, без поспіху підійшли до переправи. Правий берег в цьому місці був глибокий. В засушливе літо ширина глибокої частини сягала метрів 50-60, а далі йшла мілина, яка поступово переходила на піщану косу. В цьому місці кінчався Великий Луг – Базавлуг, який зовсім недавно ділився на декілька частин, а саме: Велику плавню, Носаківську, Покровську, Кутянську. До річі, Носаківська, Покровська і Кутянська плавні раніше мали одну назву – Хмельницька плавня.

В цьому місці татари і почали переправу. Першими лівого берега дісталася, на випадок засади, необтяжена здобиччю частина бойового загону. Потім почали переправляти на плотах невільників і вози з провіантом і фуражем. Плоти робили з розібраних ближніх зимівників, переправлялися і на навмисно залишених козаками човнах. Коней, корів і овець переганяли вправ. До полудня йшла переправа, і останнім перетнув Дніпро загін Шахин-бея. Човни і плоты татари витягли на пісок, щоб використати для вогнищ.

Майже на цілу версту простягнувся татарський табір понад берегом Дніпра. В центрі табору розмістили чоловіків, неподалік – жінок з дітворою. Під охороною татар чоловіки носили воду з Дніпра і ходили за дровами у сусідню плавню. Тут з ними і змішалися «татари»-козаки, які були переодягнені і знали татарську мову.

Ось вже запалахкотіли вогнища – наближався час татарського обіду. Кожен загін повинен був нагодувати і своїх невільників. Обід обіцяв бути добрим – варили м'ясо, готували бузу, татарську страву, яка складалася з кобилячого молока, проса і мала хмільні якості. Татари не вживали спиртних напоїв, але після такої бузи добряче хмілилися.

Козаки чекали того часу, коли татари після ситного обіду розімліли. Ситі і хмільні вони почали гвалтувати полонянок. Розлючені козаки і напали в цей час на табір. Зненацька звелися із очерету чайки, просвістіли ракети і впали в те місце, де паслися коні і інша

худоба. Запалали гарби з сіном і всіляким добром, по табору почали носитися перелякані коні.. Влучило ядро і в шатро Шахин-бея.

Як і передбачав Сірко, коли чайки зробили перший залп з гармат, татари, отямившись, кинулися до козаків і почали стріляти вогняними стрілами. Тут і знадобилися металеві щити. Потім невелика частина козаків зіскочила на мілину і обманною атакою привернула до себе увагу значної кількості татар. Коли ті підбігли до берега, пролунав крик: «Пірнули, хлопці!». В цей час гримнули з чайок бортові гармати. Ядра розірвалися в самій купі татар. Другим бортом вмить розвернулися чайки, і знов прогриміли постріли, а козаки цієї миті вже випірнули із води і повернулися до чайок, котрі стрімко пішли до правого берега Дніпра. В цей час, почувши гармати, до татарського табору з заходу сонця ввірвався загін під командуванням Семена Палія.

Скориставшись тим, що сонце сліпило очі татарам, козаки з шаблею в кожній руці за короткий час прорубали собі дорогу, і коли дісталися невірників, віддали їм половину шабель. Допомогли звільняти і озброювати невірників і козаки переодягнені в татар. Ті ж, кому не дісталася зброя, люттю і силою забрали її у ворога. І вже козацьке військо майже дорівнювало кількості татарського. Почалась страшна рубанина...

Тим часом, зробивши свою справу, загін Палія пробився назад, з'єднався з загonom, який наступав з півдня, і розбившись на невеличкі групи, за допомогою розгардіяшу також почав робити колотнечу. Мов вихор налітали козаки на ворога, не дивлячись, вихоплювали з-за плечей джиди і кидали їх у ворога. А потім зіскочили з коней і кинулися в рукопаш. З галасом вривались в юрбу татар і побратими, прикриваючи спину один одному. Татари в паніці розгубилися, у них склалося враження, що їх атакують переважаючі сили козаків. Об'єднавши свої загони з іншими, Семен Палій тиснув татар з півдня і заходу. Не витримавши страшної навали, татари почали тікати. Єдиним вільним шляхом був правий берег Дніпра і вони кинулися саме туди. На поронах, котрі козаки пригнали з Перевізьських Хуторів, і декількох дубах татари поплили до правого берега, але там їх чекали козаки з чайок, вже очолюваних Сірком. Вони зустріли ворога нищівним вогнем з рушниць і гармат. Вода в Дніпрі кипіла, і вже нікому не потрібні порони пливли за течією. Тих з татар, хто діставався до берега, зустрічав рушницями і шаблями загін козаків, який повернувся з Тайванської переправи (їх завбачливо залишив там Сірко). Ще тоді, коли вони повертались, по течії їм зустрівся дуб, котрий віз вбитого ханського сина з сотнею супроводжуючих воїнів. Вояків козаки побили, але мертвого не стали чіпати, бо мали за правило: воїну – воїнська честь.

Майже жоден татарин не вирвався із пекла, яке приготували їм козаки. До заходу сонця

все було кінчено. При світлі смолоскипів козаки і звільнені зносили ранених і загиблих товаришів.

Наступного дня були похорони загиблих, як завжди урочисто, з гарматною та рушничною стрільбою. Звільнених і награване татарами добро було відправлено на січ.

В той час, коли остання валка покидала територію Хмельницької плавні, на пасіці в Грушівці помирав великий полководець, незрівняний стратег і син українського народу, кошовий отаман війська Запорозького Іван Дмитрович Сірко. Це було року божого 1680, серпня місяця, 1 дня. А 2 серпня його на човні перевезли до січі, де відбулася панахида в січовій церкві. В цей же день його було поховано на цвинтарі в селі Капулівка.

Праву руку отамана обнесли навколо Москви - і француз відступив

Ще при житті своєму Сірко застерігав близьких людей і впливових полководців, що через сто з лишнім років буде спроба покорити царя російського, і ворог дійде аж до Москви. «І тоді візьміть мою праву руку, – казав він, – тричі, обнесіть навколо Москви – і ворог побіжить».

І дійсно передбачливий Сірко вгадав. У 1812 році майже півмільйонна наполеонівська армія рушила на Росію. Російськими військами командував мудрий полководець Михайло Кутузов, але вони все ж відступали. Користуючись, мабуть, відомими прийомами ще за часів скіфів, Кутузов заманював ворога, віддаючи йому землі. І коли французи вже добряче знеслились від пограбувань і розорення численних міст і сіл, від великого простору чужих земель, росіяни спробували дати їм генеральну битву. Але вони недооцінили ворога, і під Бородіно Наполеон вистояв. Втрати з обох сторін були дуже великі. На російську армію тоді працювала вся імперія. Допомагала в цій війні з Наполеоном навіть маленька українська Капулівка. Генерал-губернатор Катеринослава запросив до себе ще повного здоров'я та сил Михайла Неліпу, котрого знав ще по останній кримській війні, і наказав сформувати кіннотну сотню козаків.

А знайомство їх відбулося так. Коли в одній із попередніх війн Кутузівська армія була

оточена турками на перевалі, Михайло Неліпа із своїми пластунами-розвідниками ударив у тил турків і звільнив Кутузова. Але під час цього бою російський командувач був поранений у голову, і осліп на одне око. Кутузов був дуже вдячний козакам, і коли трохи підлікувався, то повелів знайти командира розвідників. Михайло Неліпа у цій сутичці теж був поранений. Кутузов на знак вдячності подарував йому пістоль і записався у козацький реєстр. На його прохання козацьке командування нагородило Неліпу медаллю.

... Але повернемося до 1812 року. Так от, приїхав Михайло з Катеринослава і почав споряджати сотню. Тільки з Капулівки виявили бажання йти на війну близько 15 чоловік. За невеликий час в губернії був сформований Катеринославський полк близько двох тисяч повністю озброєних козаків. Через деякий час козаки з величезним обозом, навантаженим зерном, фуражем, а також їжею для козаків (з рибною і м'ясною солониною, салом) вирушив до Москви. Таких обозів, при козацьких полках, Україна спорядила тоді близько тридцяти. Катеринославський полк взяв участь у битві під Бородіно, де показав значні військові якості.

Вже наближаючись до Москви, козаки зрозуміли серйозність положення французів. Скрізь «шастали» окремі наполеонівські загони в пошуках їжі, бо у взятій ними, але вщент спаленій по наказу Кутузова Москві, не було що їсти. До того ж відчутно знесилювали французів і партизанські загони. Підкріплення до військ Наполеона не підходило.

Цей стан війни був схожий на той, що відбувся у 1678 і 1679 роках в Україні, коли за часів Івана Сірка трапилися дві війни з турками. Тоді Сірко не пішов на Чигирин, а зупинився з козаками на підступах міста, де переймав і палив обози ворога. Знищував підкріплення турків, і його партизанські дії привели до поразки ворога. Але вдруге турецький султан напав на Україну маючи майже 300 тисяч війська, і взявши Чигирин, став загрожувати Києву. І знову козаки Сірка втрутилися в результат бою. Вони підірвали два десятка галер з порохом і зброєю, не пропускаючи, таким чином, каравани на Чигирин. Якби не вони, то Київ мабуть був би взятий.

І знову повернемося до 1812 року. Михайло Неліпа випадково побачив Кутузова, коли той оглядав військо. Вони пізнали один одного і привітались. Російський полководець запросив до себе у гості, і Неліпа нагадав: «Пам'ятаєте, як Сірко передбачав це нашестя, і заповідав пронести його праву руку навколо Москви? Може, його сила допоможе?» Кутузов негайно відправив Неліпу з капулянами за рукою славетного отамана.

Старі козаки спочатку не хотіли віддавати руку, але Неліпа їх переконав: «Якщо французи розіб'ють російські війська, то вони прийдуть і в Україну». І ці слова подіяли, діди віддали руку хлопцям з наказом: «Без Сіркової руки додому не повертайтеся!». Ті швидким маршем дісталися до Москви. У них був супроводжувальний лист Кутузова, в якому був наказ допомагати козакам: на кожній станції міняти коней, давати фураж. А у Москві, на Покрову, вже готували хресний хід з іконою святої Богородиці. Разом з ним козаки понесли і руку Сірка. Коли руку тричі, як було зазначено, обнесли навколо Москви, на другий день настало різке похолодання, задули північні вітри, пішов сніг, завива заметіль, котра не вщухала цілу неділю, вдарили і сильні морози. Бідні французи у своїх рейтузах не витримали і повернули назад додому, бо пообморожували все, що тільки можна було.

А Кутузов розділив свою армію на дві частини: одна супроводжувала французів до самого кордону зліва, друга справа. І так їх повели по тій же дорозі, якою вони йшли на Москву – по розореній, спаленій. По тім же селам, котрі французи тоді знищили. Не було їм де взяти харчів, фуражу, а зійти з дороги не могли, бо попадали під шаблі російських вершників і під кулі партизан Дениса Давидова. Сталося так, як сказав Михайло Кутузов: «Заставлю я их конину жрать». Але їм довелося їсти... і людей.

Знов Неліпа прийшов до Кутузова і сказав: «Діди просили допомогти перезахоронити Сірка в його колишній могилі, як великого воїна». Кутузов дав супроводжувальну грамоту губернатору Катеринославщини з проханням віддати гідну шану знатному кошовому отаману війська Запорозького, останки якого (після розорення Чортомлицької січі за наказом Петра I), довго не мали постійної належної могили.

У 1813 році, перед Великоднем, генерал-губернатор прислав загін солдат з гарматою. Капуляни з козаками прийнялись до роботи. Розчистили старе місце захоронення Івана Сірка, викопали глибоку яму і зробили нову домовину. Бабуся Володимира Саламахи розповідала його батькові, що дошки труни виварювали в олії, щоб найдовше зберігалася. Більш того, труна була збита бронзовими цвяхами, а її кути бронзовими кутничками. Потім цю труну Володимир особисто бачив під час наступного перезахоронення Сірка у 1967 році, але про це в наступній розповіді.

А у 1813 році Івана Сірка поховали з великими почестями і при великому зібранні народу. Люди грабарками привозили землю, приносили її мішками і нагортали могилу. Підгрібали землю дошкою, в котру були запряжені дві пари волів. Сила-силенна народу була. Більше

місяця продовжувалось нагортання могили. Остаточно поставили камінь на Івана Купала, бо вважали, що Сірко народився саме в цей день. Це свято любили козаки, відмічав його і Іван Сірко. Земля, на котрій знаходилась могила, належала Неліпам. Вони, а потім і їх нащадки, Мазаї, доглядали за могилою.

А вже через тридцять років після цієї війни, Михайло пішов зі служби у запас, і почав хазяйнувати на десяти десятинах землі, котрими ще отаман Малашевич наділив його прадіда Михайлу Некліпу після того, як козаки повернулися з перемогою з півдня, з Олешок. На цій самій землі, біля 150 років, знаходилась могила Івана Сірка, за котрою, повторимося, пильно доглядали Неліпи і Мазаї.

Ім'я у побратимів одне на двох

Історія побратимства між козаками Неліпами і Саламахами зберігалась і передавалась дідами-прадідами. Ось, що розповів Іван Іванович Саламаха своєму синові - Володимирі Саламасі.

Двічі на рік Саламахи і Неліпи зустрічались, а саме – на Великдень і Покрову. На протязі ста років ця дружба передавалася дітям і онукам, а от породичатися кровно ніяк не могли. Справа в тому, що у Неліп в кожному поколінні народжувався хлопчик, і тільки один. Як правило, його називали Михайлом. У Саламах же народжувалися і дівчатка, і хлопчики. Та щось завжди було на перепоні: то віком не підходять, то не подобаються одне одному, то ще якась причина. Але головний мотив, що не давав можливості породичатись Неліпам і Саламахам, був надзвичайно цікавим. Коли вперше зустрілися на січі представники двох родів, Неліпа запитав Саламаху, звідки він родом. Коли той відповів, що з-під Лихівки, Неліпа задумався:

- А чи не родичі ми, бува, з тобою? Моє прізвище по дідові теж Саламаха, і родом я із твоїх країв – хутора Золотницького, що під Лихівкою. Може, чув?
- Та чого ж не чув, тільки це вже не хутір, а село, десь дворів на сто, а то і більше. Там живуть мої родичі.
- Так он воно що, тож, і ми с тобою брати!

Хлопці гаряче обнялися.

– Тоді слід цей факт братерства зафіксувати на січі. Офіційно і святково. Ходімо до курінного і з ним домовимося. Можливо, до нас приєднається ще декілька пар, і тоді це буде велике свято в січі.

До речі, побратимство у козаків з давніх часів було одним із урочистих актів скріплення дружніх відносин. Цю акцію водночас підтримували кошовий, січова старшина і церква. Побратимство зміцнювало дружні стосунки між козаками, їх бойовий дух і настрої.

Козаки звернулися до курінного з проханням дозволити їм стати побратимами і взяти офіційний дозвіл у кошового на цю церемонію.

І ось уже серед куренів розійшлась чутка, що найближчої неділі, після церковної служби відбудеться церемонія посвячення в побратими. Взагалі побратимів міг освятити і гурт козаків на чолі з курінним, сотником чи осавулом. Але в церкві, в присутності кошового і січової старшини, вважалося більш урочисто.

Після ранкової молитви січовий батюшка з помічниками винесли на ганок перед церквою стіл, кухоль з двома ручками і цебро церковного вина. Батюшка запросив на ганок першу пару побратимів. Ними були Михайло Неліпа і Пилип Саламаха. Хлопці поклонилися спочатку іконі Святої Богородиці, потім батющці і, нарешті, товариству, яке зібралось на площі перед церквою. Який був зміст молитви при посвяченні в побратими достеменно невідомо, але легенди передають ось такий:

– Посвячуються в побратими раби Божі Михайло та Пилип! Клянїться, сини мої, що ви будете вірними захисниками віри православної!

– Клянемося!

– Клянїться, сини мої, що ви не пожалієте життя свого, захищаючи нашу рідну матінку Україну!

– Клянемося!

– Клянїться, сини мої, що ви будете вірними захисниками кордонів земель і вольностей Запорозьких!

– Клянемося!

– Клянїться, сини мої, і повторюйте за мною! Якщо я порушу цю клятву, хай мене покарає Господь Бог рукою мого побратима! Во славу Отця, Сина і Святого Духа. Амінь.

З цієї миті ви посвячені в побратими! Цілуйте хрест, діти мої.

Монахи наповнили вином дворучний келих.

– Обніміться тричі. А тепер кожен зі своєї правиці повинен влити декілька капель своєї крові.

Хлопці витягли ножі, зробили невеличкі надрізи на вказівних пальцях правої руки. Кров закапала в чашу.

– Досить, – сказав батюшка, – візьміть цей кухоль з святим питвом і випийте його до дна. Першим п'є той, що стоїть праворуч, потім той, що стоїть ліворуч.

– Хлопці випили залпом: першу половину Михайло, потім Пилип. Батюшка остаточно оголосив їх побратимами, а хлопці тричі поклонилися і зійшли з ганку. Товариші щиро поздоровляли їх. А після закінчення посвячення в січі був святковий сніданок, під час якого новопосвячених щиро привітали кошовий отаман і старшини.

Кожна пара побратимів намагалася бути кращою серед інших. В січі часто проводилися змагання серед козаків із різних видів військового мистецтва. А саме: на шаблях (пара на пару до першої крові), в стрільбі з вогнепальної зброї, метанні сулиці і ножів в ціль, стрільбі з лука. А також, козаки боролися, бились на кулаках, змагалися на човнах – яка пара швидше перепливе річку в одязі при зброї, в обох напрямках. Козаки вміли плавати під водою за допомогою очеретини. Що вже говорити про верхову їзду і змагання на конях. У козаків було надзвичайно багато різних видів протиборств. Цей досвід допомагав в військовій справі, і особливо в бою.

Дуже популярні на січі були змагання «на виживання», які найчастіше проводились влітку і восени. Старі діди-рибалки після ранкової молитви і сніданку брали у човни по два побратима, зав'язували їм очі і везли в човнах світ за очі до Великого луку. Козаки просувались у безмежних і непрохідних хащах чи болотах аж до заходу сонця, майже весь день. А поки діди намагались дезорієнтувати хлопців, для тих починалися перші випробування, бо вони були повністю роздягненими і на воді їх відразу ж атакували мошки, сліпні та комарі. Приєднувалось і глузування з боку дідів, котрі жартома били веслами по спинах молодиків з примовкою: «Дай бо, хлопче, я тобі трохи комариків на спині поганяю». Тож і періщили по спинах, і спробуй огризнутися, відразу отримаєш ще більшого стусана – так, що мало хто витримував цю подорож до кінця. Таким чином, діди

вчили молодих бути витривалими.

Тому краще було вести себе з дідами більш дипломатично, таких вони зв'язували тільки перед тим, як кинути у воду. А більш норавливих могли в'язати по рукам і ногам ще в січі. Діди вели себе по-різному: бувало співали, реготали, вступаючи в розмову з побратимами. А були і такі, що за весь час подорожування не промовляли жодного слова. З ними було ще важче терпіти випробування.

У другій половині дня діди смачно обідали, як правило, їли запашну їжу, прицмокуючи, а молодиків це звісно дратувало. А от загартованих ця дратівня мало турбувала. Бувалі козаки-побратими проявляли хитрість і такт під час розмов.

По-перше, вони прислухалися до розмови дідів між собою, фіксували їх любі теми, починали їх підтримувати, намагались впізнати когось по голосу. І якщо діди відповідали на спілкування, то можна було це вважати якоюсь частиною перемоги.

По-друге, бувалі козаки прислухалися до різних звуків, які ловили з навколишнього супроводження. Звертали увагу на дрібниці, які допомагали зрозуміти: де вони плывуть, чи в широкому водоймищі, чи в вузькому, за течією або ні, озером чи протокою. Навіть запахи трав, які ростуть біля протоки, вони приймали до уваги. Багату інформацію могли дати крики птахів, адже деякі з них мали обжиті угіддя, й по їх переважній кількості давали назви озерам. В той час озера мали такі назви: Гусине, Лебедине, Качине, Орлове, а також було Вовче, Кабаняче та інші. Тому бувалий козак, який добре знав плавні, міг врешті-решт здогадатися, в якій місцевості він знаходиться.

Побратимів відвозили від січі якомога далі, і як тільки ховалось сонце, кидали їх з човна в воду, а самі поводири блискавично зникали. Поки козаки намагались звільнитись від пут, дідів вже і сліду не було.

Молодики без досвіду могли і запанікувати, розгубитися. Уявити себе на їхньому місці, викинутими, наприклад, на середині досить глибокого озера, геть порослого лататтям, батогами і іншою водяною рослинністю мало б комусь хотілось. Добре, якщо на протязі подорожі їм вдалося хоч трішечки послабити мотуззя на кінцівках. Як правило, руки і ноги зв'язували мокрою сирицею (із шкіри коня), яка за час подорожі так засихала, що її

можна було розрізати тільки ножем, або деякий час потримати у воді щоб ослабла.

Досвідчені козаки знали, що треба робить. По-перше, ніколи не панікували. Після того як з'являлись на поверхні, набирали у легені якомога більше повітря, щоб затриматися на воді до тих пір, поки розмокне сириця. Мокру її можна вже було розв'язати зубами, що і робили козаки, допомагаючи один одному, а вже потім знімали з очей пов'язки.

Козаки оглядали місцевість, визначали напрямок, куди треба пливти. Звісно, прямували туди, де менше було водної рослинності, котра як мотуззя плутала ноги. Пливли обов'язково поруч, один попереду, і кожну мить були готові допомогти один одному. Час від часу пірнали, визначаючи глибину. Ближче до берега з'являлися водорості, і там де їх ставало дуже багато, рухалися під водою, по дну, розводячи самотні пагіння рослин руками, а відпочивали на поверхні. Для цього обережно розводили водяну траву над головою і виринали. Ні в якому разі не можна було пливти по поверхні, бо там вода тепліша, і міцні водорості довжиною метрів до п'яти кущилися густим килимом, і могли зв'язати по руках і ногам, звільнитися від яких було майже неможливо. А де трави ставало менше і вже можна було пливти, то робили це теж обережно, не виймаючи рук з води. Час від часу зупинялись і знімали рослинність з рук, або різко розривали. Таким чином, козаки швидко досягали берега, але знали, що спокійно відпочити ще не зможуть, бо їх відразу атакують незчисленні, завжди голодні комарі. Вони обмазували все тіло мулом і сідали відпочити на траві спинами один до одного, одночасно зігрівалися. Треба було швидко зібратися з силами і розшукати, чим озброїтися, щоб захиститися не стільки від людей, як від хижих звірів.

...У Великому Лузі в період 17-18 століття водилась сила-силенна усякого звіра. Зустріч з ведмедем, вовком чи вепром не обіцяла нічого доброго. Захистити себе в таких умовах козаки могли ломаками з сухих гілок дуба, ясена або клена. А вже потім вони думали, чим поживитися, бо вже більше доби не мали ні тріски в роті. В плавнях можна було розраховувати на багато чого: молоді пагони очерету і рогозу, яйця птахів, рибу, м'ясо (звісно, в сирому виді). За допомогою ломаки легко було вполювати рибу чи дичину, величезну кількість яких, в той час було важко собі навіть уявити.

Але повернемося до Михайла і Пилипа. Врешті-решт хлопцям, а далі, певна річ, буде розповідь саме про них, посміхнулася вдача. Вони змогли загнати в озеро молоденьку козу, яка швидко заплуталася в водоростях і стала легкою здобиччю. Сировини поїли небагато, решту взяли про запас, завернули в листя лопуха і прив'язали до шиї мотузкою з кори липи – і бігом до січі.

Орієнтувались козаки по зірках. Основна маса Великого Лугу і Базавлугу знаходилась від січі на південь, частина на схід, решта - на захід. Тому козаки взяли напрямок на північ і йшли до тих пір, поки не побачили знайомі місця. Добралися до берега Дніпра і стало зрозуміло, що їх завезли в Кінські плавні. До січі навпростець залишилось близько десяти верст. Протилежний берег, тобто правий, був невидимим, тому вирішили поки піти лівим. Декілька разів чули підозрілий тріск сухого гілля і шелест трави: можливо їх бачили вороги, але козакам допомагала ніч. Пошукавши плавзасобів і не знайшовши ні човна, ні колоди, вирішили поплисти самотужки. Нарешті таки дісталися правого берега – він був незнайомий. Вирішили поїсти.

На сході вже ясніло небо і часу було в обмаль. Понад берегом розійшлися в протилежні сторони, і через чверть години зустрілися знову. Михайло, котрий пішов за течією, розповів, що вони впливли в районі Холодного острова і що їх супроводжував човен з ворогами, але ті їх загубили біля берега і розшукують. Хлопці швидко побігли до Дніприща, де понад берегом була дорога. Через пів години по ній можна було дістатися берега Павлюка, а там і до Січі близько.

Хлопці знову вимазалися мулом, хоча комарі під ранок вже не так дошкуляли, і побігли. Вже майже розвиднилося. Доїдали м'ясо вже на ходу з диким часником, який надібали на гряді біля Дніпра. І раптом попереду почулися постріли і кінський тупіт. Хлопці блискавично стрибнули зі стежки в різні боки. З-за повороту виринув кінний загін.

На козацький він не був схожий. Низькорослі коні і вершники, нахилені до грив, нагадували татар. Загін наближався. На роздуми було мало часу.

– Збиваємо задніх, – прохарчав з кущів Михайло. Йому кивнув у відповідь Пилип.

Мить, і загін татар пронісся мимо, ще мить, і два задніх вершника разом з конями звалились у кущі. Татари не встигли оговтатись, як після двох-трьох ударів по голові знепритомніли. Вихором пролетів мимо і загін козаків-переслідувачів, стріляючи на ходу. Вони наздоганяли татар-конокрадів. Підвівши коней і прив'язавши їх до дерев, побратими добряче зв'язали татар і накинули їх на коней. Зав'язок для цього знайшли достатньо біля кінських сідел. Заскочивши на коней хлопці помчали в напрямку до Павлюка. Через декілька хвилин вони досягли мети.

Вже зовсім розвиднилося, хлопці добряче підганяли хоч і витривалих, але втомлених татарських коней. Понад Павлюком дорога була добре збитою, ось і стара Чортомлицька січ, невдовзі показалаась і річка Підпільна. На її березі в чотирьох верстах на захід від Старої січі в 1734 році козаки на чолі з кошовим отаманом Малишевичем побудували Нову січ – оце вона і була їхнім кінцевим пунктом.

Проскакавши ще з версту понад Підпільною, побратими спішилися, бо кінь під Михайлом почав кульгати. Один з татар піднявши голову і оглянувши голих козаків, вимазаних мулякою, прошепотів щось на татарській мові. Хлопці зрозуміли лише два слова: «Аллах» і «шайтан».

За версту від Старої січі, в напрямку до Нової, дорогу перетнула річка Середня Скарбна, яка брала свій початок з Підпільної і, з'єднуючі багато озер і ям, петляючи по плавням, врешті решт впадала в Дніпро.

Перетнувши вбхід Скарбну, хлопці почули церковний дзвін – сходило сонце, а їм було слід з'явитися до цього часу. Трішки запізнилися: втомлені коні відпочивали і пили воду.

– Вже програли? – У відчаї запитав Пилип.

– Ні, швидше, в січі побачимо, – спокійно відповів Михайло, відчуваючи кінець важкої подорожі.

Татарські коні що духу несли їх по затрамбованому плавневому шляху вздовж масиву струнких осокорів, кленів та дубів. Ранкове сонце висвітило піщаний берег річки Сисинії, а на березі – чималий гурт козаків і суддів, які були добряче здивовані побачивши двох вершників на змилених татарських конях. Наступила хвилинна тиша. Вершники були в муляці, і їх ще ніхто не впізнав. Спокійно підїхавши до гурту, хлопці зіскачили з коней, зняли зв'язаних татар, один з них щось булькотів по-татарськи. Побачивши знайомого козака в гурті, Михайло не витримав і гукнув:

– Грицько, та скажи врешті, що цей голомозий белькоче?

І тут гримнув регіт: по голосу впізнали Михайла і реготіли ще з хвилину, повторюючи:

«Чорти, виліті чорти». А татарин, до речі, дякував Аллаха і козаків, що вони спасли їх від шайтанів.

– Ідіть, викупайтесь, – реготіли навкруги козаки, розв'язуючи татар.

З того часу Михайло і Пилип і придбали собі прізвисько «чорти» – одне на двох. Цей випадок з татарами хлопцям врахували як позитивний, але, на жаль, вони були третіми – дві пари побратимів вже поздоровляли. Але остаточне підведення підсумків було наступного дня зранку, коли з'явилися всі пари побратимів.

Нашим побратимам присудили друге місце, нагородили добрими кинджалами дамаської криці, знятими з полонених яничарів, і дали три дні відпустки. Переможцям же вручили по шаблі.

Михайло Неліпа запросив Саламаху Пилипа до себе в гості і познайомив з батьком, котрий жив недалеко від Нової січі.

Саламаха знає як варити «саламаху»

Служив при Січі козак Михайло Саламаха, який мав свій зимівник біля Лихівки (хутір Золотницький). Цей хутір заснував його дід. Сірко дозволяв козакам і навіть допомагав, особливо жонатим, селитися на зимівниках. Це було вигідно для козаків, бо і рід козацький мав бути продовжений. Вони виконували військову службу, охороняли тил, степи і привозили на Січ харчування і фураж. Всі землі від верхів'я Самари і майже до сьогоднішньої Каховки, по правій стороні Дніпра, були козацькими. Головний осавул з суддею наділяли козаків землею, як правило, біля річок і джерел. Засівали землі пшеницею, ячменем, вівсом, просом. Ці зимівники татари часто палили, грабували, але їх кількість зростала з року в рік.

Селище Лихівка, Новобогородецька паланка на Самарі були вже чималі і козаки, як правило в віці поза сорок, їздили туди на сватання. Сірко дозволяв також брати в

зимівники помічників, для догляду за господарством, навіть з центральних районів України. Туди посипалися втікачі від кріпацтва з Полтавщини, Київщини. Прибульці міняли прізвище. Часто воно залежало від характеру чи уподобань козака. Наприклад, «саламаха» – це козацька каша, яка швидко готувалась з пшона чи муки і заправлялася смаженим салом. Це прізвище на віки залишилося за потомками Володимира Саламахи.

Козаки завжди допомагали один одному і не залишали товаришів у біді. Щоб розпізнати «свого», у них безперечно діяли братські паролі. Один з таких, наприклад, звучав як прояв гостинності. Коли дорога козака пролягала через село, він підходив до воріт садиби іншого козака і гукав: «Пугу-пугу». У відповідь: «Козак з лугу?». «Базавлук», – підтверджував той, і йому відповідали: «Саламаха та тузлук». Це означало, що козака запрошують до хати і, звісно, нагодують. Що-що, а ці дві страви, назви котрих звучали в паролі, завжди були припасені на такий випадок в запасі кожного козака, які жили у зимівниках.

Каша «саламаха» і досі залишилася в стравах українців. Її можна приготувати так, як це робили козаки. Кашу варили з пшеничної, житньої або гречаної муки, чи з крупи. Але найсмачніша саламаха – з гречаної муки. Якщо її немає, можна перемолоти гречку млинком. Зроблена мука розмішується в невеликій кількості води таким чином, щоб не зчіплялась в грудочки, коли додається кипляча вода.

Окремо у котелок, чи казан кладеться сало, якщо можна, то і шматочки дрібненько покришеного м'яса, або ковбаси – то ж, кожен вибирає по смаку і можливості. Можна зварити саламаху на однім смальці, чи олії, але обов'язково, накришить цибулі. Хай та цибулька смажиться, хай уварюється все, що є в котелку, до тих пір, поки цибулька набере бронзового кольору. Тоді злийте в киплячий жир воду (але обережно, наприклад, прикриваючи кришкою, щоб рідина не розбризкувалася) в розрахунку один до чотирьох. На кілограм муки – чотири літри води. Як тільки вода закипіла, додавайте в неї невеличкими порціями замочену муку і обов'язково розмішуйте. Тобто «махайте» дерев'яною ложкою «сало». Ось саме з цього словосполучення і виникла назва каші – «саламаха».

Тож, ретельно все розмішайте, додайте солі, і як тільки маса закипить – все, ваша саламаха готова! Якщо ж ви будете варити з крупи, то нехай каша ще покипить до готовності – лишень би вона не пригоріла. Ось чому краще брати муку, або дрібненьку крупу.

Якщо ж ви будете варити кукурудзяну муку, то ваша каша буде вже називатися мамалигою. А якщо візьмете пшоно – то отримуєте куліш. Але пшоно довше вариться і його постійно треба помішувати довгенькою ложкою, щоб діставала до дна.

Головне в цій справі – не пересолити.

Козаки ж навмисно пересолоювали кашу, щоб вона довше не прокисала. А залишки ще більше підсолювали і висушували на сонці. Ці коржі вони брали в дорогу, і коли треба було швидко поїсти, розмочували їх, добавляли в несолону киплячу воду, помішували – і все, саламаха знову готова! Якщо не було можливості запалити вогнища, то коржі їли сухими. Але, звісно, гаряча їжа була кращою. Саламаху козаки любили і завжди готували про запас. Брали з собою і тузлук у бурдюках. Тузлук – це концентрований відвар цибулі, часнику і дрібної риби без кісток, також пересолений, щоб не прокисав. У поході в заготовлену суміш доливали води (знову ж без солі), ставили на вогонь і добряча юшка готова. Якщо ж була можливість піймати свіжої риби, її чищеною добавляли в киплячий тузлук і він ставав ще кращім. Риба варилась дуже швидко.

Взагалі козаки їли багато риби – її було чимало у Дніпрі і його притоках. Їли дичину, котрої в плавнях також було безліч. Іноді в важкому поході доводилося козакам їсти і сире м'ясо. У татар взагалі така їжа була звичною, вони укладали під сідлом коня смужки свіжого м'яса, котрі просолоювались потом тварини, зіпрівали і збивались від швидкого бігу. Їли його часто на ходу, запивали кумисом і тому швидко долали великі відстані. Там, де інші за день долали біля 60 кілометрів, татарська орда долала більше сотні кілометрів. Козаки переймали секрети спритності татар і не поступалися ні в чому. До речі, до Перекопу могли дістатися за двоє днів. Ось так було...

Остаточне захоронення Сірка

В 60-ті роки минулого століття затопило Нікопольщину Каховське водосховище. Затопило воно і місця козацької слави: Покровську, Чортомлицьку січі, плавні, в котрих була захована січова казна, могили, будинки, церкви. З кожним роком вода змивала все нові і нові ділянки берега. До могили Сірка залишилось десь тридцять метрів. Капулівці прохали місцеву владу звести кам'яну дамбу, але виконком обласної ради вирішив могилу перенести в інше місце...

Коли капулівцям стало відомо про це, то вони підняли галас: Сірка, мовляв, не віддадуть, бо не можна більше його кістки чіпати, гріх це. Тому, хто до нього з добром приходять, він добром і відповість, а хто зі злом – тому не поталанить. Але сільчан вмовляли: якщо вони не погодяться, то заберуть прах отамана на Хортицю – в Запоріжжя. Там збирались робити своєрідний пантеон козацької слави і зібрати останки легендарних козаків з усієї України.

Могилу розкопувала група археологів експедиції обласного історичного музею. Батько Володимира Саламахи сказав своєму синові, що труна не повинна бути гнилою. Бо йому, ще маленькому, розповідала бабуся, що у 1813 році при перезахороненні Івана Сірка дошки труни виварювали в олії, збивали бронзовими цвяхами і бронзовими кутничками. Капулівці з трепетом очікували зустрічі з великим народним отаманом.

Напередодні на Каховському водосховищі почався шторм. А в день розкопок знялася страшена злива. При розгрібанні мокрої землі ножем бульдозера була розтрощена кришка труни. І не так люди звертали увагу на кістки, як на цю труну. «Як це так, – говорили вони, – майже 150 років пролежала труна в землі і так добре зберіглася, а чому ж розтрощена її кришка?». І археолог, яка вела розкопки, наказала замінити труну. А останки Сірка у новій сосновій труні поставили на деякій час у сільській конторі. Сюди з поклоном приходили сільчани. Залишились фотографії, котрі зробив вчитель Леонід Федорович Бурда. Володимир Іванович Саламаха теж фотографував, але його фотоапарат був старенький і знімки були гіршими. Їх Володимир Саламаха і віддав працівникам міністерства внутрішніх справ, коли вони приїздили до Капулівки, щоб вилучити негативи.

Було прийняте рішення заховати Сірка в Бабі-могілі, за чотири кілометри від захоронення, яке було до цього. Той курган стояв як раз на межі Чортомлицької Січі, за котру в часи козацтва не дозволялось заходити жінкам. Стояли вони на високому кургані, виглядаючи своїх чоловіків, і чекали на них. Споконвіку стояла на ньому і кам'яна баба, як пам'ять від стародавніх народів, котрі віками жили на цих землях до українців.

Сільчани в один голос попереджали, що більшої зневаги для козака немає, ніж поховати його в кургані з такою назвою. Крім того, в цій могилі вже були старовинні захоронення. Але рішення змінене не було. У 1967 році 17 листопада, з боку цього великого вікового кургану було перезахоронено останки кошового отамана війська Запорозького низового Івана Дмитровича Сірка.

Поховали люди народного улюбленця з почестями, хоч і не здогадувалися, що прощаються тільки з тулубом отамана, черепа у труні не було. Справжній, теж пошкоджений при розкопках, відправили в інститут етнографії АН СРСР до професора Михайла Герасимова, котрий повинен був зробити скульптурний портрет. Але невдовзі Герасимов помер, і портрет Івана Сірка реконструювала його учениця Галина Лебединська. Окрім справжнього портрета, вона ще й "омолодила" його, і тепер на могилі стоїть погруддя сорокалітнього Сірка. Ось така історія.

***

Впевненість в цих подіях є від того, що все що стосувалося козаків і самого Івана Сірка зберігалось і переказувалося з дідів-прадідів в роду Соломах. Майже все своє життя вони жили у місцях, де в різні роки, майже поряд одна з однією, розміщалися дві Запорозькі Січі: Чортомлицька і Покровська. На території села Капулівка знаходилося близько п'яти козацьких кладовищ, котрі поступово розмивалися водами річок Чортомлик, Бистрик, Скарбне. Майже кожної весни жителі були свідками, коли кладовища розмивались і труни з останками козаків опинялися в воді. Справою перезахоронення в ті часи займалися майже всі жителі села Капулівка, в тому числі прадід Володимира Саламахи, його дід і батько. Бувало, що в одну домовину складали по три-чотири кістяка. В 1952-1954 роках води новоствореного Каховського моря теж продовжили руйнування кладовищ.

Майже всі невідомі сторінки з життя Івана Сірка дійшли до Михайла Саламахи з часів XVII століття, бо носіями цих історичних невідомих сторінок життєвої діяльності Сірка були його предки, починаючи від Михайла Некліпи, який був джурою у Сірка в останні роки його життя. Прізвище Некліпа йому дали за те, що Михайло був у дитинстві міцним і упевненим у собі хлопцем. І ніколи не кліпав очима, коли хлопці випробували і лякали один одного. Але одного разу писар допустив помилку і пропустив в прізвищі букву «к». Переписувати реєстр не стали, а рід Михайлів від того вже звали Неліпи.

Ось цей хлопчина і передав майбутнім поколінням все, що він бачив, все, що чув і все, що знав про знаменитого отамана. А розповісти було що, був і час, адже прожив Михайло Некліпа близько дев'яносто років. Взагалі в роду Михайло Саламахи було багато довгожителів. Прабабуся Володимира Саламахи, дочка останнього Михайла Неліпи – Химка прожила близько ста років і померла у 1933 році у голодомор. Вона розповідала і

про Тараса Григоровича Шевченка, який в 1873 році подорожуючи на Півдні України, побував у селі Капулівка, і деякий час проживав у садибі її батька. Досить довго в сімейному архіві зберігався автопортрет з підписом Химочьці від Тараса, а також ескізи могили Сірка і Січі, і мальовничі місця плавнів.

Ще юнаком батько Володимира бачив в сундуку у бабусі Неліпи безліч всяких записів старовинних книг і малюнків, адже в Капулівці бували визначні історики і художники. І кожен з них не проходив мимо могили кошового Івана Сірка. Не пропускали нагоди поспілкуватися з предками Володимира. Спочатку це були Неліпи, потім Микола Мазай і його дружина баба Химка (дочка Неліпи), потім були дід і батько Володимира Саламахи.

Ось так було, але... Все минає, до старого вороття нема, а новий час завжди диктує нове життя.

[У разі використання матеріалів цього сайту активне посилання на сайт обов'язкове](#)